دۆزینەوەی ڕوانگەیێکی ئەستێرەناسی کوردی لە گوندی گراو

عبدالرقیب یوسف

پاش تیکدرانی ئەو ساڵنامە «التقویم الشمسي»یەی کە شێخ حەسەنی گڵەزەردە لە سەدەی هەژدەیەمدا لە شێوەی تاقداو بە گەچ لەسەر دیواری مزگەوتی دێی گڵەزەردە دروستیکردبوو، لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی ئەوقافی سلێمانییەوە لە نیسانی ساڵی (1982)دا، بەدەست کەوتمە دەست کرا بە پشکنینی گڵی مزگەوتە ڕووخێندراوەکە بۆ دۆزینەوەی پارچەکانی ساڵنامەکە. لە پاڵ ئەوەشدا، دەستم کرد بە کۆکردنەوەی زانیاریی سەرزاری ئەو خەڵکانەی کە بە ساخی دیویانە. تاکو پاش پازدە مانگ و لە ڕۆژانی (27 ـ 29)ی ئابی (1983)دا توانیم سەرلەنوێ لەسەردیواری مزگەوتە نوێیەکە دروستی بکەمەوە.

ئەم هەوڵدانە کلیلی دۆزینەوەی چەند ساڵنامەیێکی دیکەی کوردیی خستە دەستەوە. پێشینانمان بە هۆی تیرۆژی خۆر یا ئاوابوونی هێندێك ئەستێرەو خۆر یان هەلاتنی خۆرەوە، ساڵنامەیان لە نێو مزگەوت و سەر چیاکان سازکردووە. ئەوەیش بۆ زانینی چەند کات و قۆناخێکی گرنگی ساڵ، وەك سەرەتاو ناوەڕاست و کۆتایی وەرزەکان و چلەی زستان. بە نموونە، چلەی زستان بایەخێکی یەکجار زۆری هەبووە، چونکە کە بەفر شاخەکانی دادەپۆشی ڕێگەی کاروان و هاتوچۆکردن دەبەستراو مەڕومالات دەکەوتە سەخڵەتییەوە. (ساڵنامەی بارێ) یەکێکە لەوانەو، زانایێکی کورد بە ناوی (مەلانەبی)یەوە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی شازدەیەمدا واتە نێزیکەی (450) ساڵ لەمەوبەر ـ بە قووچەبەرد لەسەر چیایێکی بەرانبەر گوندی (بارێ گچکە)ی داوێنی زنجیرەچیای (سورکێو)ی ناوچەوی سیوەیل، دروستی کردووە. چیاکەش ناوی «گردی تەرازوو»ە. (ساڵنامەی دۆڵپەموو)یش (شێخ عەلی کۆستە) سەدەی هەژدەیەم لەسەر دیواری مزگەوتی دێی دۆڵپەمووی ناوچەی شارباژێرپێکی هێناوەو نیشانەیێکی تایبەتی (ساڵنامەی بارێ)یشی تێهەڵکێش کردووە.

بەڵگەمان ئەوەیە کە جیاوازیی ساڵی هەردوو ساڵنامەکە تەنیا سێ ڕۆژە.

ساڵ بە پێی ساڵنامەی دۆڵپەموو لە چواردە (14)ی کانوونی یەکەمەوە دەست پێدەکا، کەچی لە ساڵنامەی

بارێدا دەکەوێتە حەڤدە (17) یان (21)ی هەمان مانگەوە.

ساڵنامە لە چەند جێگایێکی تریشدا هەبووە، وەك (کەناروێ)و (کانیتوو)ی مەرگەو کورەداوێ. لە دواڕۆژدا بە نامێلکەیێکی تایبەت لێیان دەدوێین. هەروەك سۆراخکردن بۆی دەرخستووین، کوردستانی تورکیاو ئێرانیش لە ساڵنامە بێ بەش نین. دێی (چەم پاراو)و دێی (گەرماوان) لەو دیوی سورکێوی کوردستانی ئێران شتێکی لەم بابەتەیان تێدایە. لەوە بێگومانم کە ساڵنامەی (کەلیخان) لە حیسابی هەموو ساڵنامە کوردییەکانی دی بەناوبانگترەو، لە ڕوانگەو ساڵنامەیێکی کۆنەوە پەیدابووەو، لە شاخی کەلیخان و بەتایبەت سنووری دێی (کێلەشین)، یان دێیەکانی تری دەوروبەریدا وەك دێی (سونج) - سازدراوە. بە هیواین لە داهاتوودا زانیارییەکی زۆرمان لەم بارەوە چنگ بکەوێو ئەم ساڵنامەیە بدۆزینەوەو بەتەواوی ساخی بکەینەوە لە دێی (کانیی توو) لە ناوچەی مەرگە، شاخی (هێلانە قەل) کراوە بە ساڵنامەو لە سیازدە جێگەی سروشتی پێك هاتووە لەگەڵ هێندێك ئیشارەتی تریش، لە دێی خوڕخوڕەی دراوسێی کانیی توویش بە قوچە بەرد شتێك هەیە، هەروەها دێی (گردەسوور)یش لە بەینی (جەڵدیان)و (سیلوە) لە ناوچەی لاجانی کوردستانی ئێران حسابێك هەیە بە قوچەبەردو هەروەها لە (کورەداوێ)ی ناوچەی شارباژێریش لە سلیمانی. ڕەنگە لەسەر دنگە و پایەی (پرابافت)ی سەر ڕووباری دیجلە، ساڵنامەیێك یان کارێکی ستێرناسی هەبێ، چونکە هەر دوازدە کەلوو (بورج)ی ئاسمانیی لەسەر هەڵکوڵدراوە، جا ئیتر چ لە سەدەی دوازدەیەمی زایین، یان پێش ئیسلامدا ئاواکرابێتەوە. ئەم پردە گەورەیە ئەمڕۆکە زۆربەی ڕووخاوەو دەکەوێتە خوارووی شاری (جزیرا بوتان)ی سەر سنووری تورکیاو سوریا. بەبێ ڕێگەدانی هەر دوو وولات مرۆڤ ناگاتە ئەم پردە گەورەو گرنگە.

هەندێك لە وێنەکانی لە بەڕێوەبەرێتیی گشتیی شوێنەوار لە سوریاوە بۆمان هاتوون.

چۆنیەتی دۆزینەوەو ساخکردنەوەی ڕوانگەو ساڵنامەی گراوێو گوندیگراو:

هاوینی ساڵی (1982) بە مەبەستی بەدەست هێنانی پاشماوەی کەلەپووری، سەرم لە هەولێرو ڕەواندزدا. یەکێك لەو بابەتانەی کە لە دووی دەگەڕام ساڵنامەی کوردی بوو، لە هەولێر لە ماڵی پیرەمێردی شارەزا مامۆستا ناصیح عبداللە حەیدەری کە دەکەوێتە دووری (300) مەتری = باکووری قەڵاوەو دیواری دواوەی خانووەکەی لەسەر کۆنەشوورای هەولێر بنیات نراوە، بۆ یەکەمین جار گوێم لە ناوی (حسابی گراوێ)بوو، ئەویش لە کاتی تۆمارکردنی بیرەوەرییەکانیدا. شایانی باسە ئەم پیرەمێردە پێش (80) ساڵ لە ناوچەی (سوێرەك)ی دیاربەکر لەدایك بووە. مامۆستا پێگوتم: جاران لە هەولێر تەنیا ناوی (حسابی گراوێ)و (حسابی ڕۆمی) لە ئارادابوون و خەڵك بەکاریدەهێنان.

ئیتر چوون بۆ بینینی ئەم شاکارە کوردییە مەزنە بوو بە خولیام و هەر لەو سەفەرەدا بۆم چووسەر کە تێیدا پتر لە سەد بەڵگەنامە (وثیقة)ی قوتابخانەی قوبان (قبهان)و بنەماڵەی (موفتیی ئامێدی)م دۆزییەوە، کە هێندێکیان فەرمانەکانی سوڵتانە عوسمانییەکانن. جگە لە دەست نیشانکردنی خانوویێکی میرەکانی بادینان لە ئامێدیو کۆڵینەوە لە هونەری بیناسازی (معماری)ی ئەم شارە میرنشینەو دهۆك و شێخان و ئاکرێو گرتنی زیاتر لە پێنج سەد وێنە، کە بە بەرهەمێکی پیرۆزی گەڕانی مانگی ئەیلولی (1983)ی خۆمیان دەزانم.

لە ڕۆژی 14 ئەو مانگەدا چووم بۆ دێی گراو، کە نزیکەی (120) ماڵەو دەکەوێتە خۆرهەڵاتی شاری هەولێر بە (32کم)و [بە (10کم)] خۆرهەڵاتی دووریانی

باستوران کە وا لە دۆڵێکی بەری باشووری زنجیرەی (چیای پیرمام)دا، ئەو زنجیرە شاخەی کە هەوارگەی هاوینەی (سەلاحەددین) و (سەریڕەش)ی لەسەرە. گوندەکە پاڵی داوەتە لاپاڵێك و تەنیشتی باکوورو خۆرئاوای باخ و باخاتەو، ڕەزێکی زۆر لە خۆرهەڵاتی یەوەیە. داری بادەم و هەرمێیەکی زۆری لە نێودا هەیەو بەری خۆرهەڵاتیشی دەکشێ تا ژێرڕای هەوارگەی (سەریڕەش) دەکەوێ.

درەختی (قەرەقاچ) لە دەوروبەری گراو زۆرە قەڵایێکی کۆن لە خوارووی دێیەکەدا بووەو خەڵکەکە ڕووخاندویانەو کووپەو شتی کۆنیان تێدا دۆزیوەتەوە. جێیێك وا لەنێو ڕەزەکانی ڕۆژهەڵاتی گراو وگۆرستانی گراو پێی دەڵێن «بەردە نەخشینە»، شوێنەواری خانووی دێرینی تێدا چنگ دەکەوێو تابووتی بەستۆکەی لێ دۆزراوەتەوە، دوو نییە شوێنەواری شارێك بێت. ئەم دێیە کانییەکی ئاوی کانزایی (معدنی)ی لێیەو ناوی «گراو»یش هەر لەوەوە هاتووە. لەسەر شاخەکەی سەرووی دێیەکەو بەرامبەر (شاخی داری لولکان) شوێنەواری بناخەی قەڵایێك و هەروەها چاڵەبەفرێکیش هەیەو خۆرهەڵاتی ئەم گردە، کە خاکێکی تەختانەو ئێستا ڕەزە، جێگای شارێکی کۆنە، خشتی سوورکراوو گۆزەو بناخەی ماڵی لێ دەبینرێ لەگەڵ چەند کارێزێکی کۆندا. پێی دەڵێن «مولکی حەنا»، دوور نییە (حنە) لەناوی (خانێ)وە هاتبێ کە ناوی شاخی صلاح الدین یان شاخە نزمەکەی تەنیشتی باشووری دوڵی (باستۆران)ە کە ناوی لە نوسینی بزماری (سنحاریب)ی ئاشووریدا هاتووە.[٥]

لەلای دەزگای شوێنەوار ناوی گراو «خربة گراو» بە شوێنەواری کۆن تۆمارکراوە. گراو لە کۆندا گوندێکی پێشکەوتوو بووە، لە بارەی ڕووناکبیری و کۆمەڵاتییەوە، چونکە مەڵبەندێکی گرنگی خوێندن بووەو مەلایانی باشی لێ هەڵکەوتووەو خەڵکەکەی هەموو خزم و مەلازادەن، تەنیا چەند ماڵێك نەبێ.

دەبێ ئەوەیش بڵێین، کە گراو سەر بە ناوچەی «خۆشناوەتی»یە.

شاخی «دارلولکان» کە ئەم ڕوانگەیەی لەسەر دانراوە وا لە تەنیشتی خۆرئاوای دێیەکەوەو زۆر بەرز نییەو، پشت تێژە لە زنجیرە (چیای پیرمام)ەوە وەکو پەراسووییێك بەرەو باشوور درێژ دەبێتەوە.

لەپێشدا وێنەی شاخ و ساڵنامەکەم لە دێیەکە وەرگرت. ئەوجا لەگەڵ کاك ئیسماعیل نوری خەڵکی گوندەکە بەسەر شاخ کەوتین.

ئەم برایە لە پێوانی درێژایی و بەرز کردنەوەی چەند قووچە بەردێکی ڕووخاودا یارمەتییێکی زۆری دام، وەك قوچی گەڕانەوەی سەرەتای هاوین»کە لای باکوورەوە خاڵی کۆتایی ڕوانگەو ساڵنامەکەیەو دەرکەوتنی لە وێنەدا گرنگە. بۆیە دوو کەسمان لەسەر ئەم قوچە ڕاوەستاند بۆ دیاریکردنی جێگەکەی. لە قووچی سەرەتای زستانەوە تا قووچی گەڕانەوەی هاوین واتە لەم سەر تا ئەوسەری ساڵنامەکەمان پێوا. هێندێك لە قوچەکان ڕووخابوون تەنیا چوار قوچ بەتەواوی بە ساخی مابوونەوە. سێ قوچی تەرازوو لەگەڵ قوچی بەهاردا، بەڵام قوچی سەرەتای زستان و داری لولکان بە یەکجاری نەمابوون، تەنیا خەڵکەکە جێگەکەیان دەزانی.

ئێمە، کە گەڕاینەوە، پیرەمێردو شارەزایانی خەڵکی گراومان لە سەربانی مزگەوت و نێو حەوشەکەیدا کۆکردەوەو ڕووبەڕووی ساڵنامەکە کەوتینە زانیاریی وەرگرتن لێیان و بە دەنگی خۆیان لەسەر شریتی کاسێت تۆمارم کرد. لەم ڕووەوە، پتر سوودمان لە حاجی حەسەن و حاجی محەمەدەمین و خالید ڕەسووڵ و محەمەد عەلی و عومەر حەکیم وەرگرت. حاجی حەسەن کە ناردمان بە شوێنیدا لەناو ڕەزەکاندابوو، هات و گوتی: من لە (حاجی ئیسماعیل حەمەدی مام عەبای)یەوە فێری ساڵنامەکە بووم، چونکە هەم بەتەمەن و هەم یەکەم (حسابگەر)و شارەزای ئەم ساڵنامەیە بوو و لەم زستانەدا کۆچی دوایی کرد.

خەڵکی دێیەکە هەموو باسی لێهاتوویی ئەویان دەکرد.

لەکاتی دەنگ تۆمارکردندا، هەوڵم دا بکەونە مشتومڕو دەمەتەقێیەکی گەرم لەگەڵ یەکدا، بۆ ئەوەی زیاتر گشت شتێکمان بۆ ڕوون بێتەوە. لە گراوێ مامەوە تا ڕۆژ ئاوابوو. لە دەمی خۆرئاوابووندا، تەماشام کرد خۆر لە نێزیك قووچی سێیەمی ئەستێرەی تەرازوودا ئاوابووو، ئەو دوورییەیش کە مابووی بە شەش ڕۆژی دی دەیبڕیو دەگەیشتە قووچەکە، چونکە شەش ڕۆژ بوو بۆسەرەتای پایز کە (21)ی ئەیلولە.

بۆچی دەڵێین ڕوانگەی گراوێ

ئەم ڕوانگەیە لەسەر بناخەی پشت بەستن بە دوازدە بورجی فەلەکیو حەوتەکانی کوردی) وئەو ئەستێرەی گەلاوێژ کە بەعەرەبی (الشعری - الشعری الیمانیة)یە، کۆمەڵە ئەستێرەی (پێرو - کۆ) - کە بەعەرەبی (ثریا)ی ناوەو سێ ئەستێرەی پێشەوەی چوار ئەستێرەکانی (تەرازوو) - واتە ئەو کۆمەڵە ئەستێرانەی کە بە کەلووی تەرازوو (برج المیزان) ناسراون و لە ستێرناسیی ئیسلامیدا یەکێکە لە دوازدە کەلووەکانی ئاسمان - دامەزراوە. بە پێی ئەم ساڵنامەیە دەبێ ڕۆژ لە جێی ئاوابوونی ئەم ئەستێرانە، ئاوابێ. دیارە بەشەو لە ئاسۆی شاخەکەوە چاودێریی ئاوابوونی ئەو ئەستیرانە کراوەو، خاڵی ئاوابوونیشیان بە قووچەبەرد دەست نیشان کراوە. دەبێ ئەم ڕوانین (رصد)ەیش بە دوو کەس یان کۆمەڵێك ڕێك - خرابێ، هێندێك لە نێو مزگەوتداو هێندێکیش لە هەمان کاتدا لەسەر شاخ بووبن و بە دەنگ، یان هۆیێکی دیکە یەکتریان ئاگادارکردبێتەوە. جێی ڕوانینەکەیش دەرگای مزگەوتی گراوێ بووە، پاش ڕوانین لە گەولاوێژ و پێروو تەرازو، دووەم کاریان ڕوانین بووە لە ڕۆژ لە ئاسۆی شاخەکەوە لە جێی ئاوابوونی هەریەکە لە ئەستێرەکان لە ستێرناسی میللی کوردی (الفلکیات الشعبیة الکردیة)دا یان بڵێین لە چەند ناوچەیێکی وەك ڕانیەو قەڵادزێی کوردستاندا بە (دەرەجە) ناسراوەو جیاوازە لە زاراوەی (برج)ی عەرەبی. بەوێنە، حسابدارە کوردەکان دەڵێن ئەمشەو ڕۆژ لە دەرەجەی پێرووداا ئاوادەبێو یا لە دەرەجەی گەلاوێژدا ئاوادەبێ.

ئیتر ئەم ڕێك کەوتنەی خۆرو ئەستێرەکان لە یەك دەرەجەدا، پێشینانمان بەکاریان هێناوە بۆ حسابی ساڵ، واتە بۆزانینی هێندێك ڕۆژ و کاتی گرنگی ساڵ. بە پێی ئەو زانیاریانەی کە هاوینی ساڵی (1982) لەبارەی ستێرناسیو کەشناسی (الانواء الجویة)ی کوردییەوە کۆم کردنەوەو لەسەر شریت تۆمارم کردن، ئەویش لە ناوچەی ڕانیەو قەڵادزێو بە تایبەت لە خەڵکی ناو دەشتی قەندیل و خەڵکی دێی (سلە) کە تا ئەم ماوەیەی پێشوویش بۆ ئاودانی باخەکانیان شەو بەهۆی ئەستێرەکانەوە ئاویان لەنێوان خۆیاندا دابەش دەکرد بۆم ئاشکرا بووە کە پێشینانمان حسابی ساڵیان بە گەلاوێژ و تەرازوو پێروو ڕاگرتووەو، بەم شێوەیەی خوارەوەیش: -

1 - ئەگەر ڕۆژ لە دەرەجەی تەرازوو ئاوابوو، زستان تەواو دەبێو سەرەتای بەهار دەست پێ‌دەکا کە (21)ی ئادارە.

2 - ئەگەر لە دەرەجەی پێروو ئاوابوو، ئەوە کۆتایی بەهارو سەرەتای هاوینە واتە ئەو ماوەیەی کە ڕۆژ لە هاتنیدا بەرەو باکوور بڕیی دواییهات و ڕووەو باشوور گەڕایەوە. ئەم بارە لە ستێرناسی ئیسلامیدا پێ‌دەڵێن لاریی‌تێکرایی (المیل الکلی، العرض الکلی، والأوج).

3 - ئەگەر ڕۆژ لە زستاندا گەیشتە دەرەجەی گەلاوێژ، ئەوە نیوەی زستانە.

4 - ئەگەر ڕۆژ لە گەڕانەوەیدا گەیشتە دەرەجەی تەرازوو دەبێتە سەرەتای پاییز.

5 - ئەگەر گەیشتە دەرەجەی گەلاوێژ، مانگ ونیوێك بەسەر پاییزدا تێپەردەبێ جا ساڵنامەی گراوێیش لەسەر ئەم حسابە کوردییە دانراوە. هیچ زانیارییەکی لەمچەشنە لە ستێرناسیی ئیسلامیدا ناوی نییەو، دەبی لە ستێرناسیی یۆنانیشدا هەر نەبێ کە لە ڕاستیدا بووەتە بنچینەی

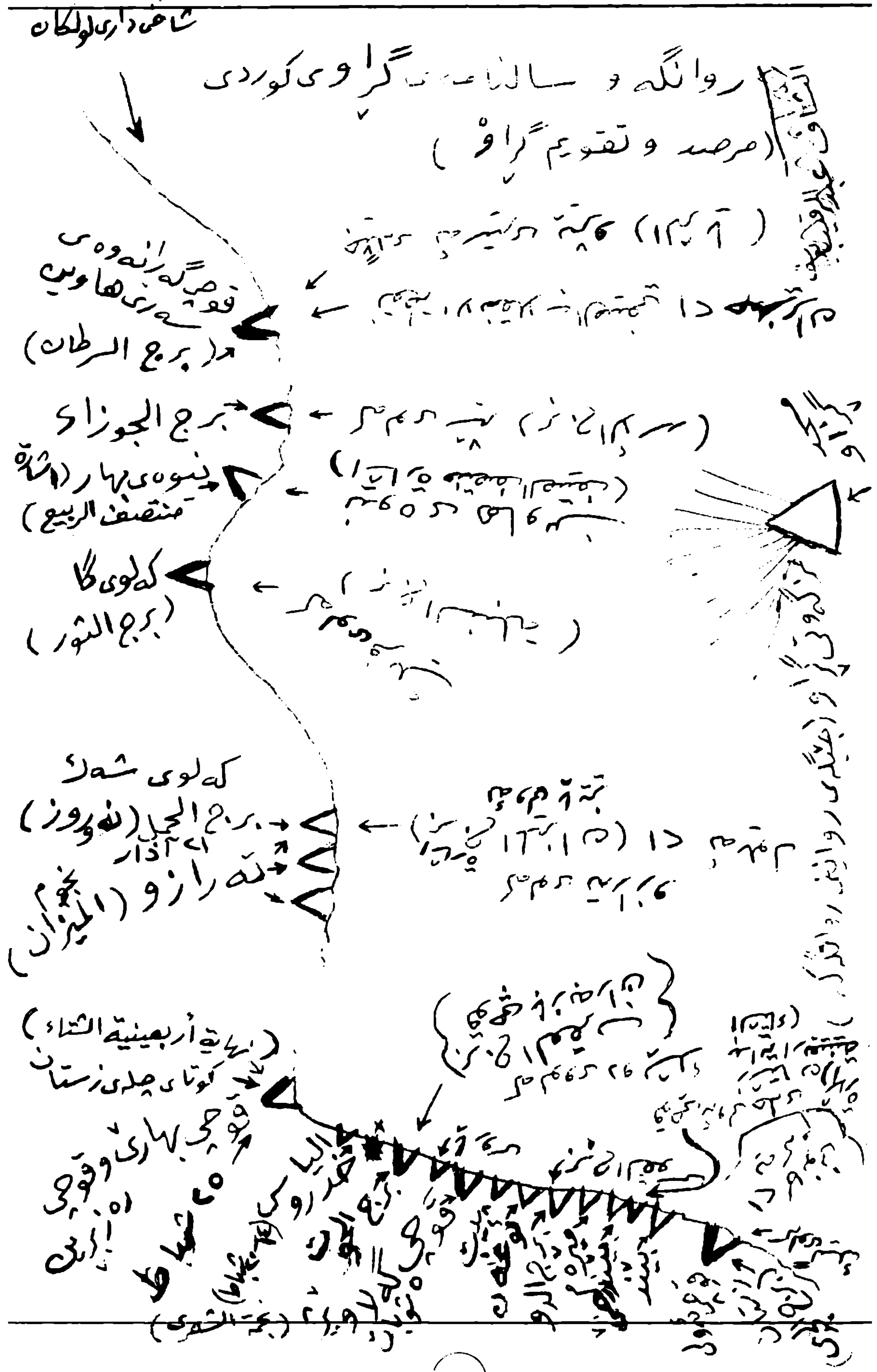
شاخی داری لولکان
روانگه و سالنامه‌ی گراوی کوردی
(مرصد و تقویم گراو)
(برج السرطان)
برج الجوزاء
نیوه‌ی بهار (اشارة
منتصف الربیع)
که‌لوی گا
(برج الثور)
که‌لوی شه‌ق
برج الحمل (نه‌وروز)
۲۱ آذار
ته‌رازو (المیزان)
(نهاية أربعينية الشتاء)
کوتای چله‌ی زستان

ستێرناسیی ئیسلامی. بێگومان پێك هێنانی ئەم جۆرە ساڵنامەیە لە ساڵێكدا كارێكی یەكجار دژوارەو بە زەحمەت تەواو دەبێ چونكە ئاسمانی كوردستان بە زستان زۆربەی كات هەورینەو ئەمجا ئەو شەوە، یان ئەو ئێوارەیەی هەوربێ ئەستێرەو خۆر دەرناكەون و دەبێ ساڵێكی‌تر تەماشا بكرێن.

هەر لەم بارەوە لە نێو خەڵكی (باری بچوك)دا بڵاوە كە (مەلا نەبی) بە (36) ساڵ ساڵنامەو ڕوانگەی بارێی سازكردووە. ئەوەی شایانی باسە ئێمە كە دەڵێن: بەپێی ئاوابوونی خۆرە، مەبەستمان ئاوابوونی خۆرە لەسەر ئاسۆی شاخەكەدا، كە سێبەری شاخەكە دەگاتە مزگەوتی گراو، چونكە پاش ئەمە بە دەوری (40) دەقیقە یا زیاتر ئەوجا خۆر بەتەواوی ئاوادەبێ.

ئەو زانیاریانەی خستمانە ڕوو ئەوەمان بۆ ڕوون دەكەنەوە كە ئەم ساڵنامەیە كارێكی ستێرناسییەو بە ڕوانگە (مرصد)ێكی شوێنەواری (أثري) حسێب دەكرێ خاڵێكی گرنكە لە كەلەپووری شارستانەتیی كوردیمان، چونكە دروستكەرەكەی ئەستێرەو خۆری لە جێگەی ئاوابوونیان لە ئاسۆ (افق)ی شاخی داری لولكان ئاواكردووەو بە قوچە بەرد دیاریی كردوون.

هەروەها جێگای دوازدە كەلووی ستێرناسیی بە ئاوابوونی ڕۆژ دیاریكردووە لەگەڵ هێندێك شتی‌تریش بۆ زانینی كات.

پیرەمێردەكانی خەڵكی گراو دەڵێن لە پێشینانمان بیستووە كە مەلا ئومەر (مەلاعمر)ی دروست كەری ساڵنامەكە بە شەو نەنوستووەو هەر ئەستێرەی ئاواكردووە. ئەم گوزارەی (ئەستێرە ئاواكردن)ە لە ستێرناسیی میللیی كوردیدا مانای (رصد النجوم)ی عەرەبی دەدا بە دەستەوە.

دورنییە ئەم ڕوانگەیە فراوانتریش بێ و هێندێك ئەستێرەی تریش ئاواكرابێ و قوچیان بۆ دروست كرا بێ، چونكە چەندین بناخەی ترمان دۆزییەوە لە ڕۆژی (2نیسانی 1984)دا كە ڕەنگە شوێنەواری قوچی ـ تر بێ جگە لەوە لە ڕۆژی یەكەمی كەلووەكانی ستێرناسیی ئاسمانیو چەند ڕۆژێكی‌تریشدا، خۆر ئاواكراوە.[2]

چۆن زانیمان ڕوانگەكە بەگوێرەی بورجەكانی فەلەكی ئاسمانییە

جاری یەكەم كە چووم بۆدێی گراوو ڕوانگەكەم دۆزییەوە نەمزانی پێوەندییەكی بە دوازدە بورجەكانەوە هەیەو ساڵنامەكە لە بنچینەدا لەسەر بورجەكانە. تا لە ئەنجامی ئاواكردنی خۆر لەم ساڵەدا یانی (1984) لەسەر (قوچی بازبەران)و لە ئەنجامی لێكۆڵینەوەو لێكدانەوە، بۆم دەركەوت كە لەسەر حسابی بورجەكانەو بەڵگەیشمان ئەمان:

1 ـ (قووچی بازبەران) بەگوێرەی تەماشاكردنی خەڵكی گراو لەم ساڵەی ئێستاماندا لە ڕۆژی هەژدەی شوباتدا خۆر گەیشتە سەر ئەم قوچەو بەمە بۆمان ڕوون دەبێتەوە كە ئەم قوچە نیشانەی (كەلووی نەهەنگ)ە (بورجی حوت)، چونكە لە «18»ی شوباتدا خۆر دەگاتە كۆتاییی كەلووی دۆلكە «بورجی دەلو» وە لە ڕۆژی «19» شوبات دا خۆر دەكەوێتە كەلووی نەهەنگ «بورجی حوت» كە سێیەمین بورجی زستانە.

هەروەها زانیمان ئەم قوچە نیشانەی كەلووی دوپشكە «بورجی عەقرەب». لە گەڕانەوەی خۆردا لە قوچی دوایی ڕوانگەكەوە كە «قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین»یانی «نقطة الانقلاب الصيفي» یانی «له مدار السرطان»ەوە بۆ قوچی یەكەم كە قوچی سەرەتای زستانە یانی «نقطة الانقلاب الشتوي» لە (مدار الجدي)دا، بورجی عەقرەبیش دووەمین بورجی پایزە كە لە 23ی تشرینی یەكەمدا خۆر دەگاتە ئەم بورجە.

2 ـ قوچی تەرازوو: سێیەمین قوچی نیشانەی كەلووی كاوڕ حەمەل لە بەهاردا كە یەكەمین بوجی بەهارەو لە دوای (بورجی حوت) دێت.

پانی لە ڕۆژی «20ی ئادار» خۆر بورجی حوت بەکۆتایی دێنێ و ڕۆژی «21» سەری دەکاتە بورجی حەمەل، ئەمەیش لە هاتنەوەی خۆردا لە (مەداری جەدی)یەوەیە باشوور بۆ مەداری قرژاڵ (مەداری سرطان) **لە باکوور.**

هەروەها زانیمان کەئەم قوچە لە گەڕانەوەی خۆردا نیشانەی کەلووی تەرازووە «برج المیزان» کە بورجی **یەکەمە لەسێ بورجی پایزو لە 21یان 22**ی ئەیلولدا خۆر **دەگاتە ئەم بورجە. ئەم قوچانە نیشانەی سێ شتە واتە ئەم دوو بورجە لەگەڵ کۆمەڵە ئەستێرەی** تەرازوو.

ئەوەی شایانی باسە لە ساڵنامەی «کانی توو»دا هەر بە جێگای تەرازوو دەڵێن «بورجی تەرازوو».

وەها بۆمان ئاشکرابوو نیشانەکانی چوار بورج لە نێو ئەم **ڕوانگەیەدا ماوەتەوە** بەڵکو زانیمان نیشانەی دوو **بورجی‌تریش هەیە، «قوچی** سەرەتای زستان» کە نیشانەی **کەلووی کارژەلە «**برج الجدي**»یەو «قوچی گەڕانەوەی سەرەتای هاوین» کەنیشانەی کەلووی قرژاڵە «**برج **السرطان». ئێستا کە نیشانەکانی شەش بورج لە ڕوانگەکەدا ماوەتەوە، بێ‌گومان دەبێ نیشانەکانی شەش بورجەکەی تریش هەبووبێ. باوەڕمان وایە کە ئەوزانا کوردە ستێرەناسەی دروستکەری ڕوانگەکە شەش بورجەکانی‌تری لەبیر نەچووەو بێ نیشان بە جێی نەهێڵاوە، باوەڕم وایە سێ قوچی‌تر بۆ کەلوەکانی‌تر هەبووە، بەم شێوەیە:**

أ - قوچێک لە بەینی قوچی سەرەتای زستان و قوچی **گەلاوێژ کە دەبێتە نیشانەی کەلووی دۆلکە «برج الدلو» دەبێ لە ڕۆژی (19)ی کانونی دووەمدا خۆر بگاتە سەری کە کۆتایی ڕۆژەکانی کەلووی کارژەلە** (برج الجدی)**ە کە لە ڕۆژی دوایی ئەودا خۆر لە هەڵاتنیدا دەگاتە کەلووی دۆلکە. هەروەها دەبێتە نیشانەی کەلووی کەوان «برج القوس» کەسێیەمین بورجی پایزە، ئەمەیش لەگەڕانەوەی خۆردا کە لە ڕۆژی 22ی تشرینی دووەمدا سەر دەخاتە ئەم** بورجە.

ب - قوچێک لە باکوری «قوچی تەرازوو»ە کە دەبێتە نیشانەی کەلووی گا «برج الثور» لە هاتنەوە خۆرداو، دەبێ ڕۆژی 19 نیسان خۆر بگاتە سەری کە کۆتایی ڕۆژەکانی کەلووی کاورە «برج الحمل»، چونکە ڕۆژی دوای ئەو «بورجی ثور» دەست پێ دەکا، ئەمەیش لە هاتنەوەی خۆردا.

هەروەها ئەم قوچە دەبێ بە نیشانەی کەلووی فریك «برج السنبلة» لە گەڕانەوەی خۆردا، چونکە کەلووی سێیەمینی هاوینە، کە ڕۆژی 23ی ئاب خۆر دێتە نێو ئەم کەلووە.

جـ - قوچێك لە بەینی قوچی بیوەی بەهارو قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین.

دەبێ لێرەیش قوچێك هەبووبێ بۆ ئەوەی ببێ بە نیشانەی «بورجی جەوزارە» لە هاتنەوەی خۆرداو دەبێ ڕۆژی «21»ی ئایار خۆر بگاتە سەری کە کۆتایی کەلووی گا «بورجی ثور»یەو ڕۆژی دوایی «بورجی جەوزاء» دێتە پێش. هەروەها ئەم قوچە لە گەڕانەوەی خۆردا دەبێتە نیشانەی کەلووی شێر «برج الاسد» کە لە 23ی تەموزدا خۆر دێتە نێو ئەم بورجەوە.

ڕۆژ لە هاتنەوەیدا شەش بورجی دەبڕیو لە گەڕانەوەیدا شەشی‌تر کە بەرامبەر شەشەکانی‌ترن لەبەر ئەمە یەك قوچ دەبێتە نیشانەی دوو کەلوو تەنیا کەلووی کارژەلە «برج الجدی»و کەلووی قرژاڵ «برج السرطان» نەبێ چونکە هەریەك بەتەنیایی قووچێك بۆی هەیە.

ئەو سێ قوچەی دیار نی‌یە دەبێ ڕوخابن و لە بیری خەڵك نەمابن چونکە لە لایان گرنگ نەبووە بەڵکو قوچەکانی سەرو ناوەراستی وەرزەکانی ساڵ لەلایان گرنگ بووە تا «قوچی باز بەرانیش» کە هەندێکی لێ ڕووخابوو لە بیری خەڵکی گراوێ نەمابوو، من کە لەسەر شاخەکە گەڕامەوە بۆ حەوشی مزگەوت و خەڵکەکە لەوێ کۆبوونەوە من لە شارەزاکانیانم پرسی‌و گوتم قوچێکی ڕوخاو لەژێر

قوچی بەهاردا هەیە ئەوەیان چی‌یە؟ گوتیان ئەوە قوچ نییە کە چەند جارێکم لێ‌پرسین و بیریانم جولاند ئەوسا هاتەوە بیریان و گوتیان ڕاست دەکەیت پێی دەوترا «قوچی بازبەران»و ئێستاش ئەو قوچەی بەینی بازبەران و قوچی گەلاوێژ کە بناخەی دیارە ـ دەڵێن قوچ نییە هەروەکو مانای هەندێك لە قوچەکانی ڕوانگەو «ساڵنامەی باریّ» لە بیری خەڵکی باریّ چووتەوە تەنیا سەرەتاو ناوەڕاستی وەرزەکان نەبێ لەبەر ئەوەی بناغەی قایم و بە گەچ قوچەکانی ڕوانگەو ساڵنامەی گراو نەکراوە.

ئیتر ئەو سێ قوچەی بورجەکانی‌تر ڕوخاون و جێگە شیان لە بیری خەڵك نەماوەو دوور نییە هەندێك قوچی‌تریش هەبووبێ بۆ دەست نیشانکردنی هەندێك بابەتی‌تری گرنگ و ڕوخابن و لە بیری خەڵك نەمابێ و ئێمە ئەگەر فریای ئەم ڕوانگەیە نەکەوتینایە پاش ماوەیێکی‌تر پاش مردنی بەسالاچووەکان بەتەواوی بزر دەبوو، چونکە گەنجەکان هیچی لێ‌نازانن و ئەم شوێنەوارە شارستانی‌یە کوردییە لەکیس کورد دەچوو، هەروەها بەڵێندەر (مقاول)یش چوویووە گراو بۆڕوخاندنی مزگەوتەکە چونکە بەڕێوەبەریتی ئەوقافی هەولێر بڕیاری ڕوخاندن و ئاوا کردنەوەی مزگەوتێکی نوێی بەجێگاکەی دابوو، ئەگەر مزگەوتەکە لەناو بچوایەکە جێگەی تەماشاکردنیەتی، ڕوانگەکە تێك دەچوو، لەبەر ئەوەی ئەم مزگەوتە پارچەیەکە لە ڕوانگەکە پێویستە لەسەر مۆسسەی ئاسار بەبڕیارێك مزگەوتەکە بکات بە «اثری»و بە هیچ شێوەیێك نەڕوخێنرێ‌و دەستکاری نەکرێ، وە ئەگەر تەعمیریش بکرێ دەبێ لەژێر چاودێری ئەندازیاری ئاساردا تەعمیر بکرێ وەك خۆی.

دۆزینەوەی هەندێك بناخە

پاش ئەوەی کە زانیم ئەم ڕوانگەو ساڵنامەی گراو لەسەر بورجەکانی فەلەکی دروست کراوە زانیم چەند قوچێکی‌تری بزربووەو نەماوە، پێویستە دروستی بکەینەوە لەبەر ئەمە لە ڕۆژی 2ی نیسان چووم بۆ گراوو دوو شەو لەوێ مامەوە، بۆ ئاواکردنی ئەستێرەی گلاوێژ و تەرازوو پێرو «کو»و بۆ پشکنینی کتێبە دەست نووسە پەرپوتەکانی گراوو لەو ڕۆژانەدا بانی لە 2 ـ 4 نیسان ئەم کارانەمان ڕاپەڕاندووە:

1 ـ دۆزینەوەی جێگەی قوچی کەلووی دۆلکە «برج الدلو» ڕۆژی یەکەم چووین بۆ سەر شاخەکەو دەوری شەش سەعاتمان پێ چوو، توانیم جێگەی کەلوی دۆلکە بدۆزمەوە لە بەینی قوچی ئەوەلی زستان و قوچی گەلاوێژ بە مەسافەی «41م 30سم» سەرو قوچی ئەوەلی زستان و «15م و 50سم» لە خوارووی قوچی گەلاوێژ بەردەکانی قوچەکە نەمابوو بەلام چونکە لەم سالانەدا خەڵك بەردەکانی بردوون، یان بڵێم فڕێ‌داون زەوی بناغەکەی وەکو زەوی‌یەکی نوێ، لە زەوی دەوروپشتی جیابوو، قوچەکەمان لەو جێگایە دروست کرد بەلام هەردەبێ لە داهاتوودا موراقەبەی خۆر بکەین. دەبێ ڕۆژی 19 کانوونی دووەم خۆر لەم جێگایەدا ئاوابێ کە کەلووی کارژەلە «برج الجدی» لێرەدا تەواو دەبێ کە دەبێتە ئەوەلی کەلووی دۆلکە بەلام دووریش نییە، ئەو قوچە نیشانەی شتێکی تربێ.

2 ـ دۆزینەوەی چوار بناخە لەو قوچە نەناسراوی بەینی قوچی گلاوێژ و قوچی بازبەران ـ تا قوچی بازبەران یەکەمیان بەیەك مەتر نزیکەی «قوچی نەناسراوە» بە لای باشوری ڕۆژهەلاتەوە، دووەمیان بە مەسافەی «2م» نزیك «قوچی نەناسراو» بەلای باکوری ڕۆژ هەلاتەوە. سێ‌یەمیان نزیك «قوچی بازبەران» بەلای باشوورەوە، چوارەمیان لە سەروو بازبەران بە مەسافەی «4م». دوور نی‌یە ئەم بناغانەی هەندێك قوچ بن بۆ ئیشارەتی هەندێك ئەستێرە وەیا هی هەفتەکانی چلەی زستان بێت. من نیشانەی پرسیارم (؟) بۆ بۆیاخی سوور لەسەر ئەم بناغانە، یان ئەم شوێنەوارانە دانا بۆ ئەوەی ئەگەر هەندێك لە ئەستێرەناسەکان هاتن بۆ تەماشای ڕوانگەکە هەست بەم بناغانە بکەن. بەلام ئەو بناغەی سەرو قوچی بهاری

کەدەورەکەی (580سم)ە بە نباخەی قوچەکان ناچێ باغەیەکی خرو ڕێك وپێکە.

3 ـ دوزینەوەی هەندێك بناغە لە باکوری قوچەکانی تەرازوو لە خاڵی 38م و43مو 71م و91م و94م و114م.

دەبێ ئەمانەش ساغ بکرێنەوە ئایا بناغەی قوچەکانی هەفتەکانی چلەی هاوینە یان هی شتی‌ترە. نیشانەی «پرسیارم» لەسەریان نووسیوە. خەڵکی گراو ئاگری نەورۆز لەسەر هەندێکیانی دەکەنەوە.

هەروەها لە ڕۆژی «2» نیسان دا ناوی قوچەکانی ڕوانگەکەم بەبۆیاغ لەسەریان نووسیوە. ئەوەی شایانی باسە خەلك دەڵێن قوچێکی‌تر هەبوو لە سەروو قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین بەڵام ئێستا نەماوە. ئێستاش قوچێکی گەورە هەیە لە باکوری قوچی گەڕانە وەی سەری هاوین و دوور لەوەش دەڵێن موهەندیسەکان دروستیان کردووە بۆ مەسەلەیێکی سنوری بەڵام دوور نییە لەوپێشتر ئاساری قوچێك لەوێ هەبوویێ و ئەوانیش بەرزیان کردبێتەوە. پێویستە لەم دوو قوچەش بکۆڵێنەوە بەڵکو ئیشارەتی فەلەکی بن.

5 ـ پێوانی ڕوانگەکە لە سەفەری نیسان دا سەرلەنوێ ڕوانگەکەم پێوا درێژی‌یەکەی لە (قوچی ئەوەڵی زستان)تا (قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین) گەیشتە (331م) لە قوچی ئەوەڵی زستان تا سێ‌یەمین قوچی تەرازوو کە دڵی ڕوانگەیە چونکە نیشانەی ئەوەڵی ساڵە (177م)ەو لەوێ تا قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین (140م) یانی نیوەی دەستەچەپ یانی نیوەی باشوور کە بۆ سێ مانگەی پاییزو زستانە بە «37» مەتر درێژترە لە نیوەی دەستەراست یانی نیوەی باکوور کە بۆ سێ مانگی بەهارو هاوینە. بەشی باشوور زۆر سەربەرەوژێرە تەنیا دەوری «55» مەترە نەبێ لە بەینی قوچی سێ‌یەمی تەرازوو و (قوچی بەهاری ـ قوچی ڕەزبرین).

ئەوەی شایانی باسە ئەم پێوانەیەش قابلی کەم و زیادە بە چەند مەترێك چونکە دور نییە بە خەتێکی ڕاست (خط مستقیم)مان نەپێوابێ هەروەها بو جاری سێیەمیش پێوام لە ڕۆژی 14/نیسانی (1985)دا کە دیسان چومەتە گراو بەتایبەتی بو مەوزوعی حەوتەکان.

بازنەی کەلوەکان

لەبەر ئەوەی ڕوانگەی گراو لەسەر ئەساسی کەلوە (برج)ە فەلەکیەکانی ئاسمان دروست کراوە لەگەڵ هەندێك ئەستێرەو شتی‌تر پێویستە هەندێك زانیاری لەم بارەیەوە بنووسین.[3]

مرۆڤ لە کۆن دا سەرنجی لە ئەستیرەکانی ئاسمان و خۆرو مانگ داوەو سودی‌لێیان وەرگرتووە بۆ زانینی کات بۆ ئیش و کاری کشتوکاڵ و ئابوری‌تری، وەیان ڕێکردن لە شەوداو دەرکەوتنی هەندێك لە ئەستیرەکان کردووەتە نیشانەی هەندێك ڕوداوی ناخوش وەك لافاو وبیماری، وەیان نیشانەی خۆشی‌و بەختەوەری هەروەها هندێك لە بیروباوەڕی ئایینیان بەستۆتەوە بە ئەستێرەکانەوەو، نەتەوەکونەکانیش دیتویانە کە هندێك لە کۆمەڵە ئەستێرەکانی گومەزی ئاسمانی هندێك شیوەو وەزعییەتێکی وەهای گرتووە، کە بەشوان و یا ڕاوکەر، وەیا تیرهاوێژ دەچێ وەیا هی هندێك گیان لەبەری‌تری وەك شێر، وورچ، ئەسپ، دوپشك، نەهەنگ و ئیتر لە شێوەی ئەوشتانەدا وێنەیان دروست کردووەو هندێك لەو کۆمەڵە ئەستێرانە بە کەلو ناسراون و هەندێکیان لە کاتی سومەری‌و ئەکەدی‌دا ناسراوبوون.

فەلەکی کەلوەکان دابەش کراوە بۆ دوازدە کەلو، وەك پشتێنێك لە دەوری ئاسمان خەیاڵ کراوە پانایییەکەی (16)° وەیا دەوری (18)°یە، هەر کەلوێك بۆ (30) ڕۆژ دابەش کراوە یانی ڕۆژ بەسەر بازنی کەلوەکان دا هاتوچو دەکات و هەر مانگێك کەلویك دەبڕێ‌و ساڵی کەلوو کراوە بە (360) ڕۆژ.

هەروەها ئەم کەلوانە کراونە ساڵنامەو کلدانیەکان و

فەلەکی کەلوەکان «فلك البروج»

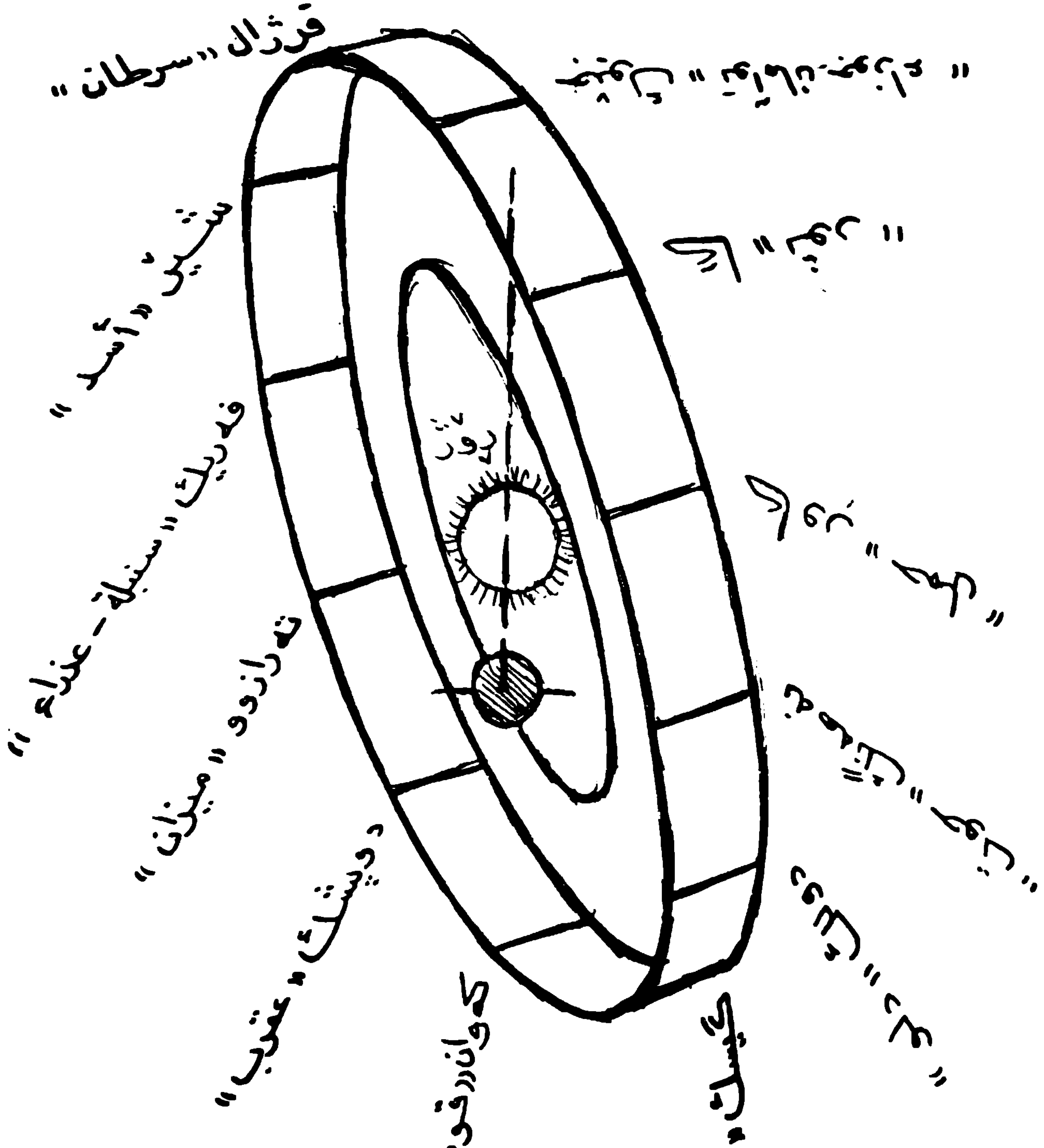

مصریيه كۆنەكان ئەم ساڵنامە بەیان كار هێناوە. ساڵنامەی ئەستێرەییش (التقويم النجمي) زانای كلدانی (نابو ریمانو) دروستی كردووە.

فەلەكی كەلوەكان لە رۆژئاواوە دەسوڕێتەوە بۆ رۆژهەڵات بە پێچەوانەی خۆر جا ئەگەر فەلەكی كەلوەكان، یانی بازنەی كەلوەكان كەوتە سەر بازنەی (معدل النهار) ئەوكاتە ئەوەڵی كەلوی كاوڕ یان بلێین بەران (برج الحمل) دەكەوێتە سەر نوقتەی رۆژ هەڵات و ئەوەڵی كەلوی تەرازوو (برج الميزان) دەكەوێتە سەر نوقتەی رۆژئاواو خۆریش لەو كاتەدا دەكەوێتە سەر هێڵی (معدل النهار) لە نوقتە (الاعتدال الربيعي) كە رۆژ و شەو بە قەدەر یەك دەبن، واتە وەك یەكیان لێدێ ئەوەش لە رۆژی 21 ئادار دا، كە دەبێتە سەرەتای وەرزی بەهار پاشان بازنەی كەلوەكان لەسەر ئەم خەتە دەترازێ وردە وردە لێی دوور دەكەوێتەوەو خۆریش لەسەر كەلوەكان دەسوڕێ‌و لەنوقتە ئیعتدال دوور دەكەوێتەوە تا دەگاتە ئەوپەری قوناغەكەی كە ئیتر لەوە تێپەر نابێ كە نوقتەی گەڕانەوەی سەری هاوینە (نقطة الانقلاب الصيفي)، كە دەرەجەی (28)ە ئەوەش لە رۆژی 21 حەزیران دا كە سەرەتای وەرز (فصل)ی هاوینەو ئەوەڵی كەلوی قرژاڵ (سرطان)ە خۆر لەم مەسافەیەدا سێ كەلوی كاوڕ (حمل)، گا (ثور)و جیوك (التؤأمان - جوزاء) - دەبڕێ كە سێ كەلوی بەهارە خۆر لە نوقتەی گەڕانەوەی سەری هاوین دەگەڕێ تا بۆ جاری دووەم دەگاتە سەر خەتی (معدل النهار) كە نوقتەی بەرامبەر یەكی پاییز (نقطة الاعتدال الخريفي) كە شەوو رۆژ بەرامبەر یەك دەبن یانی كورت و درێژی لە بەینیان دا نامێنێ ئەوەش لە 21 ئەیلول داو دەبێتە سەرەتای پاییز یانی خۆر گەیشتە كەلووی تەرازوو (برج الميزان) لەم مەسافەدا رۆژ سێ كەلوی هاوین دەبڕێ: كەلوی قرژاڵ (سرطان)، شێر (اسد)، فەریك یان كچ (برج السنبلة - برج العذراء) پاشان خۆر لە خەتەكە دەترازێ، تا لە رۆژی 21 كانونی یەكەم دەگاتە سەر نوقتەی وەرگەڕانی زستان (نقطة الانقلاب الشتوي)و دەگاتە ئەوەڵی كەلوی كارژەلە (برج الجدي) كە سەرەتای وەرزی زستانە لەو مەسافەیە رۆژی سێ كەلووی پاییز دەبڕێ: تەرازوو (برج الميزان)، دووپشك (برج العقرب)و كەلووی كەوان (برج القوس). خۆر لە نوقتە وەرگەڕانی زستان ئەولاتر ناچێ بەڵكو دەگەڕێتەوە تا لە 21 ئاداردا دەگاتە خەتی بەرامبەر بوونی رۆژ (خط معدل النهار) كە سەرەتای بەهارەو لەو مەسافەیەدا سێ كەلووی كارژەلە (جدي)، دوو لچە (دولك) (برج الدلو)، نەهەنگ (برج الحوت) دەبڕێ كە سێ كەلوی زستانن.

سوڕا: ەوەی خۆر لە نوقتە ئیعتدالی بەهارەوە تا هەمان نوقتە بە 365 رۆژەو 5 ساعەتو 48 دەقیقەو 46 سانیە كە ئەمە مقداری ئەو كاتەیە كە زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە، هەروەها ئەمە ژمارەی رۆژانی ساڵی رۆژی (السنة الشمسية)یە، چونكە ساڵنامەی رۆژی لەسەر ئەساسی ئەم سوڕانەوەی خۆر لە نوقتە ئیعتدالی بەهاردا تا هەمان جێگە دروست بووە.

بێگومان كوردەكانیش لە كۆنەوە هەندێك لە ئەستێرەكانیان ناسیون و سودیان لێوەرگرتوون و حیسابی ساڵیان بە كەلوەكانیان كردووە.

لە كاتی بابلیەكان دا روانگە (مرصد)ێكی فەلەكی لە قەڵای هەولێر هەبووەو لە كاتی ئیسلامیشدا لە سەدەی نۆیەمی زایینی‌دا زانای كوردی گەورە ابو حنيفە (ئەحمەدی كوڕی داود كوڕی وەنەند)ی دینەوەری روانگەیێكی فەلەكی لە شاری دینەوەری رۆژهەڵاتی كەرمانشا دروست كردبوو وە لە پێش دا روانگەكەی لە شاری (أصفهان)بووە.

بە سەدان زانای فەلەكی لە كوردستاندا پەیدابوون، وەك ابن رەزازی جزیری كە گەورەترین كتێبی لە هەندسەی میكانیكی‌دا لە كاتی ئیسلام دا داناوە لە شاری (دیاربەكر)و ساڵنامە بە حیسابی كەلوەكان بەئالەتی جۆربەجۆرو بە شێوەیێكی میكانیكی دروست كردو لە نێو هەندێك لەو ساعەتە گەورانەی كە دروستی كردووەو وێنەیان بە دەستی‌خۆی كیشاوە لە كتیبە دەسنوسەكەش دا «الجامع

بانەی کەلوەکان .

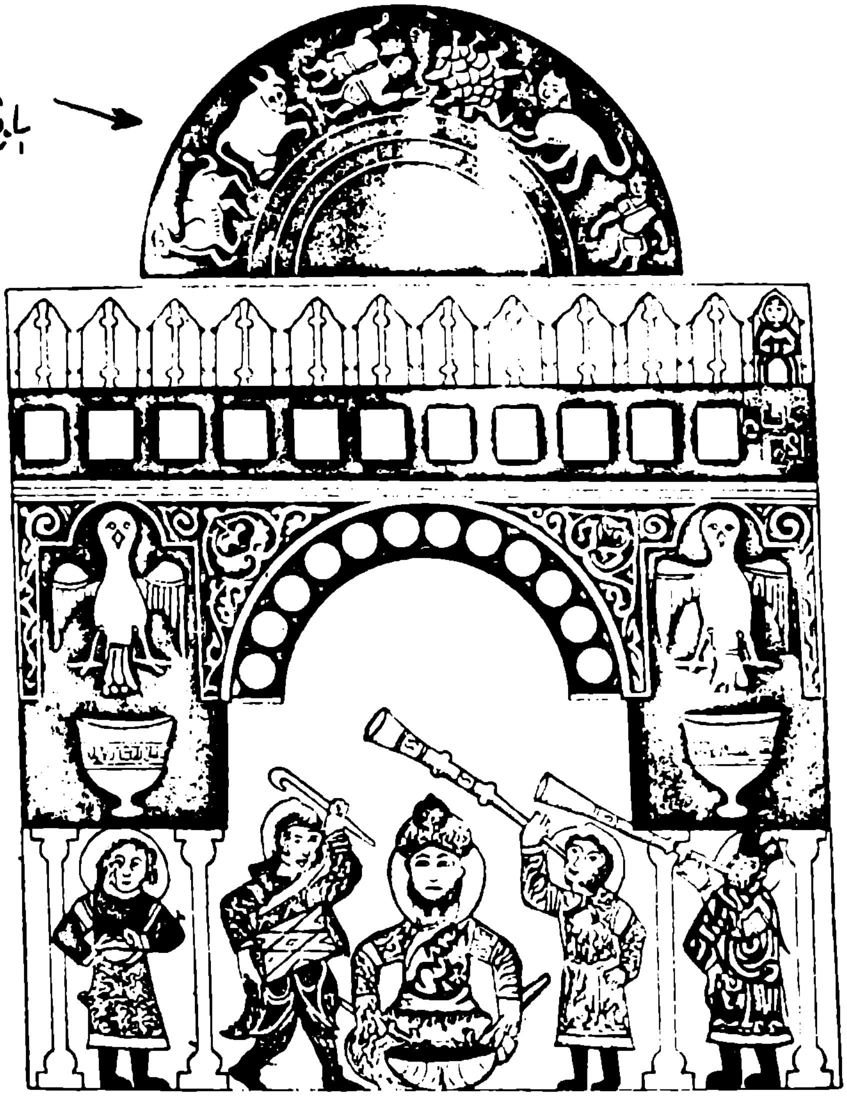

(شكل ـ ٩) : واجهة الساعة الموجودة في مخطوطة ابن رزاز الجزري والتي نقلها عن يوسف الاسطرلابي نقلها عن المخطوطة السيد ماجد عبد الله الشمس .

بين العلم والعمل في صناعة الحيل» بەسوڕانی ساعەتەکە بازنەی کەلوەکانیش دەسوڕاو هەر کەلوێك دابەشی کردبووە بۆ (30) رۆژ رۆژیش لە چی کەلـوێـك دابـايـەو لەچی رۆژێـك لە سی رۆژی کەلـوەکـەدا بایە بەچاو دیاردەبوو، هەروەهـا یوسفی ئەستـورلابی «یـوسف الاسطـرلابی»ش ساعـەتێکی وەهـای لەگـەل کەلـوەکـانی فەلـەکی دروست کردووەو ابن الـرزازی جزیـری ساعـەتـەکـەی دیوە لە پاش کۆچی دوای ئەو وەسفی لە کتێبـەکـەی خۆیدا نوسیـوە بە رەئیی من یوسفی ئەستـورلابی زانـایـەکی ئەستێـرەنـاس و رەسـام و موهنـدسێکی میکـانیکی خەلکی کوردستـان بووە وەك (سدید الدین)ی[4] خانی بە تایبەتی خەلکی ناوچەی دیاربەکر وەیا سێرت (سعرد)و ماردین بووە وەك ابن رەزاز لە زانـایـانی سەدەی دوازدەهـەمی زایینی بووە. هەروەهـا لە سەدەی سیـزدەهـەم دا پزیشـك و زانـای ئەستێـرەنـاس فخرالدین ی خەلاتی بەشداری کردووە لە دروست کردنی روانگـەی فەلـەکی لەشاری مەراغە کە نصیرالدینی طوسی دروستی دەکرد بۆ هولاکو وەتا ئەو کاتە گەورەترین رەوانگە بووە لە کاتـی ئیسـلام داو «عبـدالله کوری یوسف کوری ابـوبـکـری ئەسـتـورلابـی» لە بەینـی سەدەی دوازدەو سیزدەمین دا دەستێکی بالأی هەبووە لە زانستی کات (علم المیقات)و لە ئەستورلاب دا ئەم زانای فەلەکی‌یە لە شاری دمشق کۆچی دوایی کردووە لە سالی (734ك = 1333 ـ 1334ز)داو خەلکی سێرتی بووە.[5]

نیشانگرەکانی روانگەو سالنامەی گراوێ

بە پێی ئەو زانیارییانەی کە دەستمان کەوتوون گوزارەی (نیشانکرد) لە ناوچەی شارباژێرو مەرگەو رانیەو قەلادزێ بۆ هەر شتێکی دەستکـرد یا سروشتکـرد بەکـاردێ، جا ئیتـر یاقووچەبەرد یا درەخت بێ، کە کرابێتە نیشانە بۆ هەلهاتن یان ئاوابوونی خۆرو ئەستێرە، یان کرابێ بە بەلگەی سێبەر یا هەتـاو بەرکـەوتـن، ئەویش بۆ زانینی دەست پێ کردنی کاتێکی تایبەت لەو ناوچەیەدا.

هەروەها وشەی «نیشانگر»یشیان تێداباوە کە سالنامەکان بەهەموو قووچەکانەوە، دەگرێتەوە، بەلام لە دێی (بارێ)و دەوروبـەریـدا، لە ناوچـەی سیـوەیـل، لە باتی وشـەی نیشـانکـرد وشـەی «مەردەك» بۆ نیشانەکانی سالنامەی بارێ بەکاردێنن، لە کاتێکدا هەمان وشە لە شارباژێریشدا باوە. هەرچی گونـدی (گـراوێ)یـە «قـووچ»ی پێدەلێن. ئێمـە لێرەدا «نیشانگر» لەبەر چاو دەگرین.

نیشـانگـرەکـانی سالـنـامـەی گراوێ لە کۆمـەلـە بەردی نەتـاشـراوی پچـووك و مام ناوەنـدیی شێـوە کەللەشـەکـر دروست کراون کە نەگـەچ و نەقـوریان تێدا بەکار نەهاتووەو نە بنـاخـەیـان بۆ هەلّ کەنـدراوە، بەلکـو هەر لەسەر رووی زەوی دانـدراون. هەرچی (مـەلانـەیی)یە بنـاخـەی بۆ (سـالـنـامـەی بارێ کردووەو، خەلـووزو توێکلە هێلکـەی خستـووەتـە جێی نیشـانگـرەکـان تاکـو بزر نەبن، چونکـە خەلووزو توێکلەهێلکە نارزێن، وەك خەلکی دێیەکە دەلێن.

نیشانگرەکانی ئەم سالنامەیەمان لە (14) دانە کەمترنیە بەلام یەکێکیان جێگەی گومانە. من کەچوومە سەر چیاکە (10)دە نیشـانگـرم بینی، هێـنـدێکیـان ساخ و دیـارن ئێمە لێـرەدا یەك یەك باسی ئیشـارەتـەکـانی مرصـدو سالـنـامەکە دەکەین، بە گوێرەی جێگەی هەلکەوتنیان لەسەر شاخەکە یانی بەشێوەی تەماشاکردن بەچاو نەك بەگوێرەی هەلکەوتنی دائیرەی بورجەکان «دائرة البروج» چونکە ئەگەر وابێ دەبێ لە نیشانەی بورجی کاور «برج الحمل» دەست پێبکەین کە قوچی سێیەمین تەرازووە کە نیشانەی سەرەتای سالەو «نقطـة الاعتـدال»ە گەرچی لە ناحیـەی زانستیـانـەوە وەهـا راستـرە، بەلام بە شێـوەی یەکـەم کە شێـوەی «المظهـر الخـارجی»یـە باشتـر روون دەبێتـەوەو بە ئاسـانتـر باس لە تەسلسلی قوچەکان و مەسافەی بەینیان دەکرێ.

ئێمە لە باشوورەوە دەست پێدەکەین لە قوچی سەرەتای زستـان چونکـە خەلکـەکـەش لەوەوە دەهێنن و زیـاتر اعتبار

الشمس ادلى الى الابتلا والأثير الآخر لمحلة في الشهر ناقص الى المافر
والثاني يليانهما يخرق في كل واحد منهما خرق كانه هلال لليلتين
وبعد بيهما على نور تا بملهما ثم يخرق الثاني يليانهما في كل
واحد خرق كانه هلال لثلاث ليال اقل تقعيرا ثم تخرق
الثاني يليانهما في كل واحد خرق لاربع ليال واقل تقعيرا
ثم تخرق الثاني يليانهما واقل تقعيرا في كل واحدة خرق لخمس
ليال واقل تقعيرا وتجدها على النور ثم تخرق الثاني
يليانهما في كل واحد خرق لست ليال واقل تقعيرا ثم تخرق
الثاني يليانهما في كل خرق نصف دائرة تجدها على النور
ثم تخرق الثاني يليانهما خرق في كل واحد خرق لثمان ليال
[illegible] على النور كل
دائرتين يخرقان اكثر تحديبا حتى يصار بالكمال في الدائرة
التي يليان الدائرة المخروقة كملا قمر . هلال اول
ليلة الى الدائرة المخروقة كلا تماما اربع عشرة ليلة في الزيادة ومن بعدها
في النقصان الى تسع وعشرين ليلة ثم تنتهي الدائرة المسدودة بالليلتين
ومن

وهذه صورة لظهر الأفلاك الثلثة والقمر

مقسومة جهة بان ذكرنا من قبل اتصال بعضها ببعض ٥

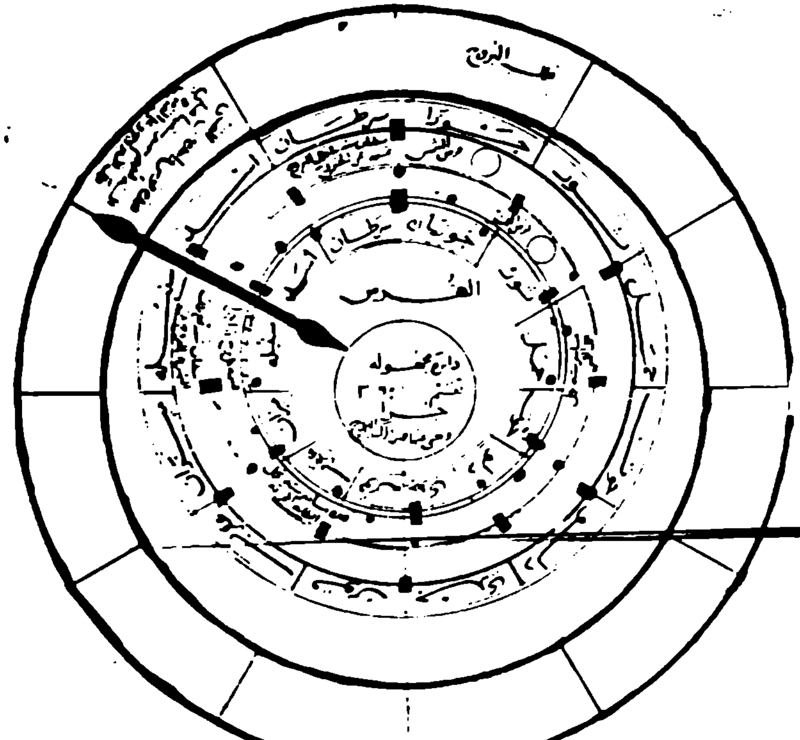

لـ ٥ ٥ سنوسى ا ر ٠ ر ر ١ ١

دەکەن نەك لە قوچی گەڕانەوەی سەری هاوین.

قوچی سەرەتای زستان

ئەم قوچە دەکەوێتە تەنیشتی خواروی کەلێنێك لە بەینی دوو بەردا کە زۆر گەورە نین و بڵندییان (150سم) بەڵام کەلێنەکە لە مزگەوت کە جێگای روانینە باش دیارەو کەلێنێکی تری وەك ئەو لە شاخەکەدا لە مزگەوتەوە دیار نابێ.

ئەم قوچە نیشانەی گەڕانەوەی سەری زستانە «نقطة الانقلاب. الشتوي» چونکە لێرەدا (لەم کەلێنەدا) کوتایی بە پاییز دێت و خۆر دەگاتە خولگەی کارژەلە (مدار الجدي) کە خەتی پانی (خط العرض) (28, 23)° دەرەجەیەو ئەوەش لە رۆژی کانونی یەکەم دا خۆر دەگاتە ئەم نوقتەیەو کورت ترین رۆژەو دوا رۆژانی کەلوی کەوان «برج القوس»ە لە رۆژی دواییدا کە 21کانوونی یەکەم، خۆر دەکەوێتە کەلوی کارژەلە «برج الجدي» یانی ئەم قوچە نیشانەی ئەم کەلووەیەو یەکەم رۆژی زستانە. ئەوەی شایانی باسە کەلووی کارژەلە لە 28 ئەستێرە پێك دێت وەك لە کتێبی «صورة الكواكب الثمانية والأربعين» ل 222ی عبدالرحمن رازیدا نووسراوە.

قوچی سەرەتای چلەی زستان:

لەپێشدا باسمان کرد قوچی گەلاوێژ دەبێتە نیشانەی ناوەراستی چلەی زستان و «قوچی بەهاری ـ قوچی رەزبرین» نیشانەی کۆتایی چلەی زستان و بەم حسابە دەبێ دروست کەری روانگەو ساڵنامەی گراو سەرەتای چلەی لەبیرنەچوویی و دەبێ قوچێکی بۆ تەرخان کردبێ چونکە دیاری کردنی ئەوەڵی چلە وەك ناوەراست و کۆتایی گرنگە ئەگەر گرنگتر نەبێ، سەرەتای چلەی زستانیش رۆژی «15» کانوونی دووەمە یانی دەبێ ئەم قوچە کە نەماوە دەکەوێتە نوقتەی ئاوابوونی خۆر لە رۆژی «14»ی ئەو مانگەدا، یانی دەکەوێتە باکووری قوچی کەلووی کارژەلە بە مەسافەی دووری (35م)و لە ژێر قوچی کەلووی دۆلکە بە «5» مەترێك.

قوچی کەلوی دۆلکە «برج الدلو»

وەك لەپێشدا باسمان کرد ئەم قوچە نەمابوو بەڵام لە رۆژی دووی نیسانی 1984دا جێگەی ئەم قوچەم دۆزیەوەو دروستم کردووە لە مەسافەی «41م و30سم» لە باکوری قوچی سەرەتایی زستان لە رۆژی 19ی کانوونی دووەم، دەبێ خۆر لەسەر ئەم قوچەدا ئاوابێ کە دەبێتە کۆتایی رۆژەکانی کەلوی کارژەلە «برج الجدي»و نیشانەی کەلووی دۆلکە کە لە 20ی کانوونی دووەم ـ 18ی شوباتە بەڵام هەر دەبێ رۆژ لە سەری ئاوابکرێ بۆ دلنیایی کەلووی دولکە لە 45 ئەستێرە دەگرێتە خۆی وەك لە «ل 231 لە صورة الكواكب الثمانية والاربعين»دا هاتووە.

قوچی گەلاوێژ

بە (15م و50سم) دەکەوێتە سەرو قوچی کەلووی دولکەو 51م لە قوچی کەلوی کارژەلە دوورەو کاتێ چووین بۆ دۆزینەوەی روانگەکە قوچەکە کەمێك روخابوو دەوری بنەکەی (2م و53سم) بوو ئەم قوچە نیشانەی ئەستێرەی گەلاویژە یانی ئەم ئەستێرە گەشەی ئاسمان لەسەر ئەم قوچە ئاوادەبێ. لە شەوی 23/24ی نیسانی ئەم ساڵدا (1984) من لە مزگەوتی گراو چاودێری ئاوابوونی گەلاوێژم دەکرد تا بزانم بەتەواوی لەسەر نیشانگرەکەیدا ئاوادەبێ یانا، بەراستی بینیم لە سەعات (11و37) دەقیقەدا لەسەر قوچەکە ئاوابوو «بە گوێرەی کاتی هاوین» یانی سەعات «10و37» دەقیقە بە گوێرەی کاتی جاران چونکە عیراق سەعاتێك لە بەهارو هاوین دا هێناوەتە

پێش واتە پێش خستووە.

ئەستێرەی گەلاوێژ ئەستێرەی شیعرای یەمەنە «الشعرى اليمانية» لەعەرەبی‌دا چونکە لە هنداوی یەمەن ئاوا دەبیّ و گەشترە لە ئەستێرەی شیعرای شام «الشعرى الشامية»وە لە لای ئیغریقیەکان «اغريق» ئەستێرەی «سیروس»ە کە پەرستویانە.

گەلاوێژ ئەستێرەیەکە لە کۆمەڵە ئەستێرەی سەگی گەورە «الكلب الاكبر» بە گوێرەی ئەستێرەناسی نوێ گەلاوێژ لە هەموو ئەستێرەکانی «ثابت» نزیك تری گۆی زەوی‌یەو 16 جار لە خۆر گەورەتــرە، هەروەهــا 26 جار لە خۆریش رووناکترە پلەی روناکی یەکەی «1/43 ـ» لە ژێر سفرەو لە ئەستیرنـاسی نوێ‌دا یەك پلە، لە ژێـر (سفر) رووناکترە لە دوو پلەونیو لەسەر سفر.[6]

جا هەر کاتێ خۆر گەیشتە جێگای ئاوابوونی گەلاوێژ و لەسەر قوچەکەی‌دا ئاوابوو بۆ 45 رۆژ لە زستان دەچێ کە دەکاتە رۆژی 5/ شباتێ «بەو رۆژە لە کوردەواری‌دا دەڵێن «شــەری خۆرو گەلاویــژ» جا بە گوێـرەی روانگـە کوردی یەکەی گراو قوچی گەلاوێژ نیشانەی سێ کاتە:

1 ـ نیوەی وەرزی زستان.
2 ـ نیوەی چلەی زستان.
3 ـ نیــوەی وەرزی پایـز کە رۆژی (5)ی تشـرینی دوومـە ئەوەی شایــانی باســە نیشـانـەی وەرزی پایـزو زستـان لە «روانگەی باری»یشدا هەیە.

قوچێکی نەناسراو

ئەم قوچە بە «4م» دەکەوێتە سەرووی قوچی گەلاوێژەوە لە پاڵ بەردێك دایە، بەرزی‌یەکەی (85)سم و هەندێك لە سەرەکەی رووخاوە، تا ئێستا ئێمە نازانین بۆچی‌یە؟...

قوچی بازبەران (کەلوی نەهەنگ) برج الحوت

ئەم قوچــە بە (5م و20ســم) دەکــەوێتــە سەرو قوچی نەناسراوو «19م و 20سم»سەرو قوچی گەلاوێژ.

وەك لەپێشــدا باسمــان کرد خەڵکەکـە لەوە زیـاتـریـان نەدەزانی کە کاتی خۆر دەگاتە ئەم قوچە خۆر بە خیرایی دەروا هەر رۆژی بە ئەنـدازەی بازی بەرانێـك چونکـە دنیـا بەرەو بەهــار دەرواو لەبـەر ئەمـە ناونـراوە «قـوچی بازبەران» بەلام ئیمساڵ خەڵکی گراو بەتایبەتی حاجی حسن و کاك عثمــان قادر تەمــاشــای خۆریـان کردبـوو لە رۆژی (18) شوبات خۆر لەسەر ئەم قوچە ئاوابوو بەمەدا بۆمان ئاشکرا دەبیّ کە ئەم قوچــە نیشـانـەی کەلـووی نەهـەنگـە «بـرج الحوت» کە لە رۆژی (19)ی شوباتدا دەست پیّ‌دەکات، ئەوەی شایانی باسە «بازبەران» لە حسابی کوردەواری‌دا لە ناوچەی هەولێرو سلیمانی‌دا هەیە بەلام لە بارەی بازبەران جیاوازی هەیە هەروەها (بازبەران) کراوە بە ناوی مانگێك لە مانگـە کوردییـەکـان، کە مانگی رەشـەمی‌یە، یانی ئەم مانگـەی کە خۆر دکـەوێتـە کەلـوی نەهەنگ هەر لەبەر ئەم مانایەی رابوردومان.

قوچی بهارێ - قوچی رەزبرین

کوتایی چلەی زستان.
حیسابی کوێستان و گەرمیان.

ئەم قوچــە دەکــەوێتــە سەرو (قــوچی بازبــەران) بە (18م و50سم)وە (175سم) بلندەو دەوری بنەکەی (4م و50سم)ە.

دوو ناوی هەیــە دەڵێـن «قــوچی بهــارێ»و «قــوچی رەزبرین»و ئەم سێ مانایە دەبەخشێ:

1 ـ کوتــایی چلەی زستــان چونکـە بەگـوێـری روانین (ارصــاد)ی ئەم ساڵـەمـان (ســالی 1984) لە رۆژی 24 شوبـات خۆر گەهیـوتـە (گـەییشتۆتە) سەری وە باسیشمان کرد کە (قـوچی گەلاوێـژ) نیشـانـەی نیـوەی چلەیـەو دەبیّ

بزانین مەسەلەی چلەی زستان لە کوردەواری‌دا گرنگ بووە لە حیسابی ساڵداو حیسابداره کوردەکان ڕۆژ بە ڕۆژیان حساب دەکردو نیشانەی دەستکردە، وەیان نیشانەی سروشتی وەك لوتکەشاخ و بەرد، یان کەڵینەبەرد، وەیان درەختیان دەکردە نیشانەی سەرەتاو ناوەڕاست و کوتایی چلە، چونکە کورد، لە چلەی زستان دا بەتایبەتی جاران زۆر سەغلەت دەبون لەبەر بەفرو سەرماو زۆر جار ڕێگەی هاتوچوکردن لەبەینی گوندەکان و بەینی گوندوشار دەهاتە گیران لەبەر بەفر، مەڕو مالاتیان لە برسا توشی سەغلەتی دەبوو.

2 ـ هەروها ئەم قوچە کراوەتە نیشانەی کاتی ڕەزبرین کە مانایەکی ئابوری کشتوکاڵ دەبەخشێ وەك لە دواییدا باشتر باسی لێ دەکەین.

3 ـ حیسابی کوێستان و گەرمیان.

لە حیسابی کوردەواری‌دا ناوچەکانی کوێستان و گەرمیان لەیەك جیاکراونەتەوە، چونکە بە گوێری ئاوو هەوای ناوخویی بەهاری ناوچەکانی گەرم زووتر دەستی پێ‌دەکرد، لە بەهاری ناوچە کوێستانیەکان وەیان بڵێین ناوچە شاخاوی‌یە بەرزەکان، هەروەك زستانی ناوچە کوێستانیەکان زووتر دەستی پێ‌دەکردو لە هەندێك ناوچەکانی کوردستان دا بەم حیسابەش گوتراوە «حیسابی لەیلاخ و گەرمیان» لەم بارەوە هەندێك زانیاری هاتووە لە ووتاری (بورجەکانی ساڵ) لە نامیلکەی «سرنجیك لە دەروازەی فولکلوری کوردی»ل 118و 122 لەم سەرچاوەیەدا واهاتووە، کە (ژمێرەی لەیلاخ یانی کوێستان 20 ـ 22 ڕوژ پێش ژمێرەی فارسەوە دەست پێ‌دەکا بەڵام ژمێرەی گەرمیان (15) ڕوژ لە پێش ژمێرەی فارسەوەیە) یان پینج تاحەوت ڕوژ بەینی کوێستان و گەرمیان فەرقیان هەیە ئەمەش دەبێ بە گوێری وەرزی زستان بێ یانی زستانی ناوچە کوێستانیەکان (لەیلاخ) لەپیش ناوچە گەرمیەکان دێت هەروەها لەم سەرچاوەیەدا واهاتووە کە سەری ساڵی گەرمیان (15) ڕوژ پێش سەری ساڵی (گلەزەردە)یەو سەری ساڵی گلەزەردەش چوار ڕوژ پێش سەری ساڵی (بارێ)یە.

بە گوێری لێکۆڵینەی خوم سەری ساڵی گلەزەردە (14)ی ئادارە کە دەکاتە ئەوەڵی ساڵی حیسابی رومی‌و سەری ساڵی بارێ (17)ی ئادارە.

یانی سەری ساڵی گەرمیان دەبێ لە 28 شوبات دا بێ‌و ئەمەش زۆر نیزیکی سەری ساڵی گەرمیانە، بە گوێرەی روانگەی گراو یانی بە گوێری (قوچی بهارێ) کە ڕۆژی 25 شوباتە، یانی بەینیان سێ ڕۆژە.

ڕۆژی یەکەم کە چوم بۆ گراو لەسەر بانی مزگەوت بەرامبەری قوچەکانی روانگەکە لە شارەزاکانی گراوم پرسی: چۆن دەبێ ئەم قوچە نیشانەی بهار بێ لە کاتێك دا ئێوە دەڵێن بهارمان (تەرازوو)ە یانی 21 ئادارە؟ گوتیان ئەم قوچە نیشانەی سەرەتای بهاری (قەراج)و دەشتی هەولێرە (یانی زنجیرە شاخی قەرەچوخ کە بەرزییەکەی (798م)ە دەکەوێتە پشت شاری مەخموری قەزای هەولێر (اربیل)و بە مەسافەی دووری (67کم) لە باشوری خۆرئاوای هەولێر).

هەروەها گوتیان ئەم قوچە نیشانەی بەهاری ناوچە دەشتاویەکانە بەڵام (تەرازوو) نیشانەی بەهاری «کێلەشین»و ناوچە شاخاویەکانە، دیسان گوتیان گراویش سەر بە (کیلەشین)ە.

مەبەستیان لەو کێلەشینە کوێستانەیە کە کەوتووەتە بەشی باکوری ڕۆژهەڵات لەناوچەی رەواندز کە شوێنەوارێکی کۆنەشە جا دیارە ئەم قوچەی روانگەکە کراوەتە نیشانەی «حیسابی گەرمیان» لە «حیسابی کوێستان و گەرمیان»ی کوردەواری یانی نیشانەی بەهاری ناوچە گەرمیەکانی کوردستانی باشوری‌یە کە دەکەوێتە نێوبەینی زنجیرە شاخەکانی (زاگروس)و روباری (دیجلە) وەك دەشتەکانی هەولێرو کەرکوك و حەمرین و خانەقین و هەروەها ناوچەی شاخاوی پێل دار کە دەکەوێتە پشت شاخەکانی قەرەداغ تا کوفری‌و طوز خورماتو و دەقوقا وهەروەها دەشتە کوردیەکانی خارو زنجیرە شاخەکانی (تورس)و ڕوژئاوای روباری دیجلە وباکوری روباری فورات وەك دەشتەکانی جزیرا بوتان و

نسیبین و ماردین و ئورفاو دیاربەکرو ئەدیەمان و عینتاب و مەرەش کە بەنسبەت ناوچە شاخاویەکانی کوردستان و ئاووهەوایی ناوخوییەوە گەرمیانن.

قوچەکانی تەرازوو «المیزان»

قوچەکانی تەرازوو سێ قوچەو هەرسێکیان ساغ بوون و دەکەونە ئەو جێگا تەختاوی‌یەی ناوەراستی شاخەکە.

أ ـ بەینی لەگەڵ (قوچی بەهاری ـ قوچی رەزبەرین) 52م و40 سم، بڵندی قوچەکە «2م و 20سم» دووری بنەکەی «4م و 35سم»ە خەڵك دەڵێن خۆر بە خێراخیرا دێت لە مەسافەی مابەینی ئەم قوچەو (قوچی بەهاری).

ب ـ قوچی دووەم بە (5م و 30سم) لە قوچی یەکەمی تەرازوو دوورەو بڵندایەتی (2م و 20سم)ە، دووری بنەکەی (4م و 74سم)ە.

جـ ـ قوچی سێیەم بە (4م و 70سم) لەگەڵ هی دووەم دوورە، بەرزی‌یەکەی (1م و 50سم)و دووری بنەکەی (4م و 70سم)ە.

قوچی سێیەمی تەرازوو

لە راستی‌دا ئەم قوچە یەکەمین نیشانگرەکانی روانگەکەیە چونکە نیشانەی یەکەمین دوازدە بورجەکانی فەلەکی ئاسمانە کە کەلووی کاورە «برج الحمل» کە نیشانەی سەرەتای ساڵەکە «21 ئازارە» «رۆژی نەورۆزە» ئەم قوچە لەسەر خاڵی یەکتربرین «دائرة معدل النهار» دانراوە کە لە فەلەکیاتی ئیسلامی‌دا پێی‌دەڵێن «الفلك المستقیم» لەگەڵ خاڵی «دائرة البروج» ولە (هنداوی) خەتی ئیستیوائی ئەرزی ئەم نوقتەیە لە دەست پێکردنی هێلی درێژی ئاسمان (خطوط الطول السماویة) مقابل گرینویچ لە دەست پێکردنی (خطوط الطول علی الارض)و بەم نوقتەیە دەڵێن «نقطة الاعتدال الربیعی» وەهەروەها ئەم نوقتەیە زەبتی گۆشەی کات ژمێری «الزاویە الساعیە» دەکا بەنیسبەت هەرئەستێرەیێك شەو و رۆژ لەسەر ئەم قوچە بەرامبەر یەك دەبن بێ‌کەم و زیاد چونکە «میل الشمس» لە سەر قوچەکە سفرە لە رۆژی (12 ئازاردا) دوایی وورده وورده کە خۆر بەرەو باکور دەچێ رۆژ زیاد دەکا وشەو کورت دەبێ تا دەگاتە قوچی گەرانەوەی سەری هاوین، یانی دەگاتە (مدار السرطان) ویان بڵێین کەلوی قرژال (برج السرطان) لە رۆژی 12 حوزیران کە درێژترین رۆژەو ئیتر وورده وورده خۆر بەرەو باشوور دەگەرێتەوە تا جارێکی‌تر دەگاتە سەر (خط معدل النهار) یانی سەر ئەم قوچەی سێیەمینی تەرازوو کە ئەم جارە دەبێتە «نقطة الاعتدال الخریف» لە رۆژی 12 ئەیلول دا کەشەوو رۆژ بەرامبەر یەك دەبن کە رۆژ سەری دەگاتە کەلووی تەرازوو «برج المیزان» کەسەرەتای پاییزە دوایی دیسان رۆژ کورت دەبێ‌و شەو درێژ دەبێ تا رۆژ دەگاتە قوچی سەرەتای زستان یانی کەلووی کارژەلە «برج جدي» هەروەها هەر ئەم قوچە نیشانەی «نقطة الاعتدال الخریفی»یە بەڵام بەگوێرەی «الشکل الظاهر»ی روانگە یانی چونی‌یەتی قوچەکانی لەسەر شاخەکە نەك بەشێوەی وەزعیەتی بورجەکان لە «دائرة البروج»ی فەلەکی‌دا وەکو لە پێشا باسمان کرد، قوچەکانی تەرازوو نیشانەی ئەم سێ شتانەیە:

أ ـ ئەستێرەکانی تەرازوو یانی سێ ئەستێرەی پێشووی هەر ئەستێرەیەك لەسەر یەکێك لەم سێ قوچانەدا ئاوادەبێ بۆ دڵنیای ئەمە شەوی 4/3 نیسانی رابووردو لە مزگەوتی گراو چاودێری ئاوابوونی ئەستێرەی تەرازوم کرد لەسەر ئاسۆی شاخەکەدا لە سەعات «10 و 45» دەقیقەدا لەسەر قوچەکان ئاوابوو ئەمەش بە تەوقیتی هاوین کە سەعاتێك هاتووەتە پێش یانی لە سەعات «9 و 45» دەقیقەدا.

ب ـ نیشانەی بورجی تەرازووە «برج المیزان» کە «17» ئەستێرە دەگرێتە خۆی وەك لە «ل 198 من صورة الکواکب الثمانیە والاربعین» دا هاتووە.

جـ - نیشانەی بورجی کاوڕ «برج الحمل»ەوئەم کەلووە «18» ئەستێرەیە.

خەڵکی گراو دەڵێن جاران ناوی (نەوروز) لە لامان نەبو بەلکو لە باتێ ئەو (تەرازوو)مان بە کاردەهێنا دەمان گوت خۆر گەیشتە تەرازوو وە بۆ سەرەتای بەهارو بەهارمان تەرازوو بووە هەروەها مامۆستا مەلا مستەفای بێلنگەیش کە تەمەنی دەوری «80» ساڵەو زانایێکی باشە دەڵی بەهاری بێلنگە «تەرازوو»ە نەك نەوروز بێلنگەش دەکەوێتە ناوچەی هیران لە خۆشناوەتی بەلای بتوینەوە.

لە «کانی توو»ش هەربەم شێوەیە کە جێگایەك لە شاخی هێلانەقەلی کانی‌توو دەست نیشان کراوە بۆ تەرازوو بەلکو لە ناوچەی قەندیلیش هەرحسابی بەهارو پایز بەتەرازووە یانی ناوی تەرازوو هەبوو ناوی نەوروزیان بە کار نەدەهێنا.

شەڕی ڕۆژو تەرازوو

لە حسابی کوردەواری‌دا ئەم پەندی «شەری ڕۆژ و تەرازوو» بەناوبانگە بەو ڕۆژانە دەڵێن کە خۆر دەگاتە سەرەتای تەرازوو تا ئەوپەری‌تری تەرازوو کە بریتی‌یە لە چەند ڕۆژێك یانی هەروەك ئەوەی خۆر حەز بکات لە تەرازوو تێپەر ببێت و تەرازوو نایەڵێت بە گوێرەی تەماشاکردنی ئیمساڵی ڕوانگەی گراو یانی «ساڵی 1984» خۆر حەوت ڕۆژ لە تەرازوودا مایەوە یانی ڕۆژی «14» ئادار خۆر گەیشتە قوچی یەکەمی تەرازوو ورۆژی «20»ی گەیشتە قوچی سێ‌یەمی یانی بەحەوت ڕۆژ قوچەکانی سێ ئەستێرەی تەرازوو دەبڕێ کەدرێژیان (14م)ە بەلام لە کانی‌توو دەڵێن ڕۆژ نۆ ڕۆژی لە تەرازوودا دەمێنی مامۆستا مەلا مستەفاش دەڵێ: تەرازوو نۆ ڕۆژە چوار لە زستانەو چوار ڕۆژ لە بەهارە و حیسابدارەکان ئەو ڕۆژەی تریش دەدەنە پاڵ زستان یانی پێنج ڕۆژی زستانەو چواری بەهارە. بەڕێز مەلا احمدی سەردرەیی لە (ساڵنامەی کورپاشا)دا دەڵێ شەڕی ڕۆژ و تەرازوو سێ ڕۆژە و لە 17 ئادارەوەیش حیسابی کردووە یانی خۆر سێ لە تەرازوودا دەمێنی بەلام ئەمە هەڵەیە چونکە ئەگەر سێ ڕۆژ بێ دەبێ لە 18 ئادارەوەبێ نەك حەڤدەوە بێ. دوور نیە ئەم جیاوازی‌یە لە مانەوەی خۆر لە تەرازوودا لە دوورو نیزیکی نیشانگرەکانی تەرازوو پەیدا بووە، لە جێگای تەماشاکردن (مکان الرصد) کە لە چەند ناوچەیێك دا هەبوە لە کوردستان وەك کەلیخان و کانی‌توو گراو.

ئەوەی شایانی باسە سێ قوچی تەرازوو لەنێو ڕوانگەو ساڵنامەی (باری)ش دا هەیە تا ئەو گردەی ڕوانگە کە لەسەریەتی ناوی تەرازووی لێ کراوەو پێ دەڵێن «گردی تەرازوو»و زانیاریەکی باشمان لەم بارەوە وەرگرتووە بەتایبەتی لە غەفور ئاغای بارێ و دورنیە ئەم ڕەوانگەیەش ڕێك بێ لەگەڵ هی گراو)دا.

حیسابی رومی

خەلکی گراو باسی حیسابی ڕۆمیش دەکەن من کە دەربارەی (قوچی بهارێ، قوچی ڕەزبرین)م لێیان پرسی هیندێکیان گوتیان نیشانەی بهاری دەشتی هەولێرو (قەڕاج)ە و نیشانەی حیسابی ڕومی‌یەش، گوتیان باسی حیسابی ڕۆمیش لە نێو ئێمەدا هەبووەو لە گراو زانراوە. بەلام ئێستا کە حیسابداری باش لە گراو نەماوە پاش حاجی ئیسماعیلی حەمەدی مام عەبابی کەس بەسەر نیشانگرەی حیسابی رومی‌یەوە هەڵنایێ لە نێو ڕوانگەکەدا، من دەڵێم ئەگەر هەبوبێ دەبێ نیشانەکەی قوچی یەکەمی تەرازووبێ چونکە بەتەماشاکردنی ئیمساڵمان یانی ساڵی (1985)و ساڵی پاریش لە ڕۆژی 13 /ئادار خۆر لەسەر ئەم قوچەدا ئاوابوو، وەها بەم شێوەیە دەبێتە نیشانەی حیسابی رومی چونکە ڕۆژی دوایی یانی ڕۆژی 14 ئادار سەری ساڵی رومی خۆرهەلاتە. من لەو قەناعەتەدام کە ئەم قوچەی یەکەمینی تەرازوو کراوەتە نیشانەی سەری ساڵی رومی‌و بیری خەلکی ئێستا نەماوە لەبەر ئەمە هیندێکیان

دەیان گوت قوچی بهاری نیشانەی حیسابی رومی یه

قوچی کەلوی (گا)و کەلوی فەریك

(برج الثور وبرج السنبلة)

ئەم قوچە لە نێو روانگەکەدا نەمابوو چونکە لە کاتێك دا لەناوچووە لەبەر ئەمە لە رۆژی 22 ئابی 1984 چووم بو گراو و ئەم قوچەم دروست کرد لە نوقتەی (63م و 50سم)دا سەرو قوچی سێیەمی تەرازوو و (27م) خارووی (قوچی داری لولکان): چوار قوتابی خەڵکی گراوم ناردە سەر شاخەکە و خۆم لە مزگەوت لە جێگای روانین مامەوەو لەگەڵ زۆر کەس لە خەڵکی دێیەکەدا تەماشای ئاوابوونی خۆرمان دەکرد بە ئیشارەت و بە بانگ کردن وامان کرد کە یەکێکیان لە نوقتەی ئاوابوونی خۆر لەسەر ئاسۆی شاخەکەدا بوەستێ کە ئاوابوو، هەروەك ئەو کەسە لە نێو «قرص»ی خۆردا وەستابێ ووتمان بەرد لەوی دابنێن و قوچ دروست بکەن، ئەوسا چووم بۆ لایان و قوچمان بڵند کردەوە بە بەرد بە بێ ئەوەی کە هیچ قورو گەچ بەکاربهێنین ، وەك قوچەکانی ئەسڵی کە بەم شێوەیەن وە چەند وێنەیەکی ئەوانم گرت لە کاتی دروست کردنی قوچەکەدا بۆئەوەی ئەو قوچە لە هاتنەوەی خۆردا ببێتە نیشانەی کەلووی گا «برج الثور»، چونکە خۆر لە (20) یا (21)ی نیسانەوە تا (21)ی ئایار بەحسێبی کەلووەکان لەسەر ئەم کەلووە دەبێ. هەمان قووچ لە گەرانەوەی خۆردا لە خولگەی قرژال (مدار السرطان)ەوە بۆ خولگەی کارژۆلە (مدار الجدي) دەبێتە نیشانەی فەریك (برج السنبلة) کە لە ئەستێرەناسیی ئیسلامیدا پێ‌دەڵێن کەلووی کچ (برج العذراء)ش، چونکە خۆر لە (22)یا (23)ی ئابەوەتا (21) یا (22)ی ئەیلوول دەکەوێتە ئەم کەلووەوە. دەبێ ئەوەش بزانین کە سەرچاوەکان لە رووی دەست پێکردن و کۆتایی هاتنی کەلووەکانەوە جیاوازییان لە نێواندا هەیە. شایانی باسە چەند مەترێك لە نێزیك ئەو جێگەیەوە کە ئەم قووچەمان تێدا دروست کردەوە دوو بناخە هەن یەکێکیان لەبەر ئەوەی کە رێکوپێکەو بەردەکانی لە هی دیواری خانوو دەچێ بەلامانەوە گرینگە. بەڵام هێشتا ناتوانین بڵێین ئەوانە هی چین و پێویستە لە داهاتوودا لێیان بکۆڵدرێتەوە.

قووچی داری لولکان

ئەو قووچە نیشانەی نیوەی وەرزی بەهارو نیوەی وەرزی هاوینیشە. ئەم قووچە وا دیارە زوو رووخاوە، بۆیە خەڵکی گراو داربەروویێکی نێزیك قووچەکەیان کردووە بەنیشانە، جا ئیتر ئەوە دوو سەد ساڵێك لەمەوبەر یا زیاتر بووبێ بەڵکوو دوور نییە زیاتریش بێ‌چونکە شاخەکە بە ناوی ئەو داربەرووەوە ناونراوە (شاخی داری لولکان). پاشتر لە بیری خەڵك چووەتەوە، کە ئەوە نیشانەی نیوەی هەردوو بەهارو هاوینەو، تەنیا بە نیشانەی (خاکەلێوەی بەهار)یان داناوە. ئەو کاتە ئازووخەو تفاقی کۆن کەم بووەو باری ئابووری نارەحەت بووەو خەڵك جۆرە شۆربایێکی ئاردیان دروست کردووە کە پێیان گوتووە «شۆربای لولکان». هەروەها خەڵك ئەو قووچەیان کردووە بەنیشانەی هەڵاتنی ئەستێرەی گەلاوێژ لە هاویندا، ئیتر بەوەدا بۆم دەرکەوت کە ئەو داربەرووە نیشانەی نیوەی دوو وەرزی بەهارو هاوینە، واتە خۆر لە (5)ی ئایارو (5)ی ئابدا دەگاتە ئەو جێگەیە. رەنگە لەکاتی پێك هێنانی روانگەکەدا ئەو داربەرووە هەبوویێ و کرابێتە نیشانگرێك و، ئیدی دانانی قووچەبەرد لەو شوێنەدا پێویست نەبووبێ. لەم چەند ساڵەی پێشوودا دارەکە وشك بووەو خەڵکەکەش دارکاژ (سنوبەر)ێکیان لە جێدا رواندەوە، بەڵام ئەویش خۆی نەگرتووەو زوو وشك بووە. داوام لە خەڵکی گراو کرد لە رۆژی (4)ی ئایاری 1984دا چاودێریی خۆربکەن و هاتە سەر هەر جێگەیێك قووچێکی لێ دروست بکەن، ئەوانیش داخوازەکەیان جێ‌بەجێ‌کرد. ئەوەم بۆ ئەوە بوو، چونکە رۆژی (5)ی ئایار نیوەی وەرزی بەهارە ئەگەر وەك خەڵکی گراو دەڵێن

سەرەتای هەر وەرزێك لە ڕۆژی (21)ەوە دەست پێ بکا. بەڵام ئەمە قابیلی دوو ڕۆژ دواخستنە. ئەوەی شایانی باسە هەمان قوچ لەنێو ڕوانگەو ساڵنامەی (بارێ) ش داهەیە.

قووچی داری لولکان بە دووریی (91) مەتر دەکەوێتە سەرووی قوچی سێیەمی تەرازووەوەو بە دووریی (47) مەتریش دەکەوێتە خوارووی قووچی گەڕانەوەی سەری هاوینەوە.

بەینی لەگەڵ قوچی کەلوی گادا (27م)ە.

قووچی کەلووی «جوزاء»و کەلووی شێر (برج الأسد)

ئەم قووچە شوێنەواری نەمابوو، بۆیە ڕۆژی (21) ئایار من کە لە گەڕانێکی بەڵگەنامە (الوثائق)دابوم لەکرکوك چووم بۆ دێی گراوو سەرلەنوێ قوچەکەم دروست کردەوەو، شێوە دروستکردنەوەکەشی لە هیی قووچی کەلووی گا و کەلووی فەریك دەچێت. کەلووی (جوزاء) لە ئەستێرەناسی ئیسلامیدا پێشی دەڵێن (جیوك) (التوأمان) چونکە لە کۆنەوە وێنەی کوڕو کچێکی بۆ بەخەیاڵ وێنە کێشراوە. ڕۆژی (22)یا (21) ئایار خۆر دەکەوێتە ئەم کەلووەوە کە سێیەمین کەلووی بەهارە. ئەم قوچە لە گەڕانەوەی خۆردا دەبێتە نیشانەی کەلووی شێر (الأسد) کە کەلووی دووەمی هاوینە. چونکە خۆر لە ڕۆژی (23)ی تەموزدا دەگاتە سەر ئەم کەلووە. ئەم قوچە (16) مەتر وا لە خوارووی قووچی گەڕانەوەی سەری هاوینەوەو یانی (16) مەتریش دورە لە نێزیك خاڵی کۆتاییی ڕوانگەکەوە. بەینی ئەم قوچە لەگەڵ قوچی داری لولکان (27م).

قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین (برج السرطان)

ئەم قووچە ئەگەرچی هێندێکی لێ ڕووخابوو بەڵام (80) سانتیمەتر لە بەرزاییەکەی مابووەوەو دەوری بنکەکەی (2,46) مەتربوو (27) مەتر لە قووچی جەوزاء دوورە.

ئەم نیشانگەرە کەلووی قرژاڵ (برج السرطان)ە کە بریتییە لە (13) ئەستێرە. ڕۆژی (20) حوزەیران کە درێژترین ڕۆژی ساڵە، خۆر دەگاتە ئەم قووچەو چیتر بەلای باکوورەوە ناچێ. واتە خۆر دەگاتە سەر هێڵی پانیی (23,5)پلە کە خولگەی قرژاڵە (مدار السرطان)و ئەمجا بەرەو باشوور دەگەڕێتەوە. ڕۆژی (21) حوزەیران سەرەتای هاوینە. بۆیە خەڵکی گراو بەم قووچە دەڵێن «قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین» یانی «نقطة الانقلاب الصیفي». دیارە دروستکەری ئەم ساڵنامەیە ئەو ناوە وردو زانستییەی لەم قووچە ناوەکە (اشارة بدایة الانقلاب الصیفي) دەگرێتەوە.

ئەستێرەی «پێروو»و ئەم قووچە

قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین ڕاستەوڕاست بەناوی ئەستێرەی پێروو (کۆ) (ثریا)ەوە دەست نیشان نەکراوە، بەڵام وەك لەپێشەوە گوتمان نیشانەی جێی ئاوابوونیەتی.

جاوەك خەڵکی گراویش دەڵێن کە خۆر دەگاتە جێگەی پێروو دەبێتە سەرەتای هاوین.. بۆ دڵنیابوونم لەوە شەوی (24/23)ی نیسانی 1984 لە مزگەوتی گراوەوە چاو دێریی ئاوابوونی ئەستێرەی پێرووم کرد، بینیم سەعات (10)ی شەو بەپێی سەعاتی هاوینە لەسەر ئەم قووچە اوابوو. شارەزایانی گراو دەڵێن شەوی (21/20)ی کانوونی یەکەم پێروو لەسەر قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین ئاوادەبێ‌و، خۆریش لە ئێوارەی ئەو شەوەدا لەسەر قووچی سەرەتای زستان ئاوادەبێ. واتە پێروو لەم سەری ڕوانگەکەو خۆر لەو سەریتریو، ئەم شەوەش سەرەتای زستانە. ئەوەیە ڕاستیی ئەوە کە دەڵێن: «ئاوابوونی پێروو لە قووچی سەری زستاندایە».

مەبەستیان لەوەیە کە لەم شەوەدا پێروو بۆیەکەمین جار ئاوادەبێ، چونکە پێش شەوی (20)ی کانوونی یەکەم

پێروو هیچ شەوێك ئاوابێ، بەڵكە هەر بە ئاسمانەوە دەبێ و دەمێنێتەوە تاكوو بەیانی. بەڵام پاش ئەو شەوە پێروو هەموو شەوێك ئاوا دەبێ و تا بەیانی نامێنێتەوە، تا بە یەكجارەكی ئاوا دەبێ و ئیتر هیچ شەوێك دەرناكەوێت. حسێبداری كورد مەلا عومەری ڕەنجووریی شالەبەگی لە (ڕۆژنامە) كەیدا دەڵێت: - «پێروو بۆماوەی چل شەوی تەواو، واتە لە شەوی (14)ی نیسانەوە بۆ (22)ی ئایار، ئاوادەبێ و دەرناكەوێت تا لەم شەوەی دواییاندا هەڵدێتەوە». بەڵام خەڵكی ناوچەی قەندیل دەڵێن پێروو لە (2)ی حوزەیراندا هەڵدێت.

شایانی باسە كە پێروو (كۆ) حەوت ئەستێرەیەو وەك هێشووەترێ دەردەكەوێ و لە كۆمەڵەی ئەستێرەكانی گا (الثور)یەو، پلەی ڕووناكی یێكەی لە پۆلی (5)ەو (23,410) ساڵی ڕووناكی لە زەوییەوە دوورە.

گەڕانەوەی خۆر

ئەوەی باس كرا، هاتنەوەی خۆر بوو لە قووچی سەرەتای زستانەوە بۆ قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین، واتە هاتنی خۆر لە خولگەی كارژەلە (مدار الجدي)وە بۆ خولگەی قرژاڵ (مدار السرطان). چونكە یەكەم خولگەی كارژەلەو قووچی دواهەمین خولگەی قرژاڵ پێشان دەدەن. هاتنەوەی خۆر شەش مانگی ڕەبەق دەخایێنێ، سێ مانگی زستان و سێ مانگی بەهار. گەڕانەوەی خۆریش بەسەر نیشانگرەكانی ساڵنامەكەدا لە قووچی گەڕانەوەی سەری هاوینەوە تا قووچی سەرەتای زستان شەش مانگ دەگرێتەوە، سێ مانگی هاوین و سێ مانگی پاییز. كاتێك خۆر دەگاتە قووچی داری لولكا دەبێتە نیوەی هاوین كە ڕێكەوتی (5)ی ئابە. كاتێك دەگاتە قووچی سێیەمی تەرازوو دەبێتە سەرەتای پاییز كە ڕێكەوتی (21)ی ئەیلولە. لە قووچی گەلاوێژدا دەبێتە نیوەی پاییز كە ڕێكەوتی (5) تەشرینی دووهەمە. كە گەیشتە قووچی سەرەتای زستان لە ڕۆژی (20)ی كانوونی یەكەمدا شەش مانگە كە تەواو دەبێ و ڕۆژی دوایی سەرەتای زستان دەست پێ دەكات. بیستەمین ڕۆژی مانگەكان كە كۆتایی وەرزەكانی ساڵە. خۆر دەگاتە سەر قووچەكان و ڕۆژی دواییش دەبێتە سەرەتای وەرزەكان. بەڵام هەندێك ساڵ وەك یەك نیە بەڵكو پێویستە چەند ساڵێك تەماشای ڕۆژ بكرێ تا بزانرێ ئەو فەرقەی بەینی ڕۆژی 20 - 23 چۆنە لەدوایشدا باسی ئەم مەسەلەیە دەكەین.

سوود وەرگرتن لە ساڵنامەكە بۆ ئامانجیتر

خەڵكی گراو جگە لە زانینی كاتەكانی ساڵ كەڵكیتریان لە ڕوانگەكە بینیوەو بەستوویانەتەوە بە باری ئابوورییانەوە كە بە زۆری كشتوكاڵ دەگرێتەوە، لەوانە كاتی ڕەز برین. كاتێك خۆر لەسەر (قووچی ڕەزبرین) ئاوادەبێ، خەڵك دەست بە برینی ڕەز دەكەن، ئەوەش ڕێكەوتی (25)ی ئادارە. ئاشكرایە ڕەز لە ناوچە شاخاوییەكاندا دەورێكی گرنگی لە ژیانی ئابووریی كوردەواریدا هەیە. دێی واهەیە زۆربەی گوزەرانەكەی لەسەر ڕەزە، وەك گراو لە سەردەمی ڕابردوودا، چونكە ڕەزێكی فرەی هەیە.

خەڵكی گراو دەڵێن گەرچی ئێمە لەم كاتەدا دەكەوینە ڕەزبرین، بەڵام سەرەڕای ئەوە گوتەیێكی بە نرخ لە نێوماندا بڵاوە دەڵێت: - **«هەر ڕەزەكی خۆشت دەوێ باوێژە پاش تەرازووێ»**.

واتە كە خۆر لە تەرازوو تێپەڕبوو - پاش (20)ی ئادار - ئەو دەمە ڕەزبرین باشترە خەڵكەكەش دەڵێن ئەگەر پێش تەرازوو ڕەزنەبرین فریاناكەوین و دوادەكەوین لەبەر ئەوە كە خۆر دەگاتە قووچی ڕەزبرین (قووچی بەهارێ) ڕەزبرین دەست پێ دەكات.

هەڵاتنی ئەستێرەی گەلاوێژ

هەڵهاتنی ئەستێرەی گەلاوێژ بەلای ئێمەی كوردەوە

بایەخدارە، چونکە هەر پاش ئەوە گەرمای هاوین دەشکێ و دنیا فێنك دەبێ و ترێش لە ناوچە شاخاوییەکان پێ دەگات و دەخورێت.

هەروەهـا کە گەلاوێـژ هەڵـدێت خەڵـك گەنم و جۆ، دەچێنن. بۆیـە کوردو بەتـایبـەت حسێبـدارەکان چاوەڕوانی هەڵهاتنەکەی دەکەن. بە پێی ئەم ڕوانگەیە، قووچی داری لولکـان نیشـانـەی دەرکـەوتنی گەلاوێـژە لە پشت چیـای (سەفین)ەوە، وەك چۆن نیشانەی نیوەی وەرزی هاوینە.

پەڵە کەوتن

کاتێـك باران بە ئەنـدازەیێـك ببـارێت کە زەوی تەڕو پاراوبکـات و بە کەڵـکی شیـن بوونـی گەنـم و جۆ بێ، پێیدەڵێن (حـەقـە پەڵـە). بە گوێـرەی ساڵنـامـەکـە، (5 - 10)ی تەشـرینـی دووەم کە خۆر لە قووچی گەلاوێـژدا دەبێ، ئەو دەمە وەختی پەڵە کەوتنە. چونکە لە (5)ی ئەو مانگـەدا خۆر لە گەرانـەوەیـدا دەگـاتـە قووچی گەلاوێـژ. بێ گـومـان ئەم کات دەست نیشـانکـردنـە بۆ زۆربـەی ساڵـەکـانـەو، ئاشکـرایشە کە هێندێك ساڵ باران پێش یان پاش دەکەوێ.

دوورنییە ئەم مەسەلەی پەڵە کەوتنە هەروەکوو ڕەزبرینەکە لە دانـانی ئەو زانـا ئەستێـرەناسە بێ کە ساڵنامەکەی ئامادە کردووە. پاشتـر دووجـار بە هۆی بەڕێـز کاك قادر عوسمـان قادری گراوییـەوە لەم کاتی پەڵـە کەوتنـە دڵنیا کراومەتەوەو هەمـان وەڵامی داومـەوە، ئەویش بە ڕاوەرگـرتنی پیـرەمێردە شارەزاکـانی ئەم دێیـە. لە شاربـاژێـرو دەوروبەری وشەی (پەڵەدان) بۆ ئەم مەبەستە بەکاردێنن.

سەرمای پیرەژن (برد العجوز)

کاتی هاتنی سەرمـای پیـرەژن لە کوردەواریـدا، بە پێی ئاوو هەوای کوردستـان، پاش سەرمـای زستـانـە. هەمـوو ساڵێـك لەم سەروەختـەدا بایێکی بە هێـزو سارد بۆ ماوەی چەنـد ڕۆژێـك هەڵـدەکـات کە بە کرمانجی باکوور (بایێ زیپا)ی پێ دەڵێن، کە خۆر دەگاتە سێ قووچی ئەستێرەکانی تەرازووی ئەم ڕوانـگـەیـە سەرمـای پیـرەژن دەسـت پێ دەکات، ئەویش وەك خەڵکی گراو دەڵێن و ئاشکرایە لەلایان.

خاکەلێوە

وەك باس کرا. خەڵکەکە نیشانگرێکی ئەم ڕوانگەیە کە داری لولکـایـە بە نیشـانـەی خاکـەلێـوە (ئاخلیفە)ی بەهار دادەنێن. لە ڕۆژی (5)ی ئایاردا خۆر دەگاتە سەر ئەم قووچە.

بەربوون و زایینی حەیوانە کێوی

خەڵـك کاتی بەربـوونی (حـەیـوانـە کێـوی) کە دەمی ڕاووشکارە بە ساڵنامەکەوە دەبەستنەوەو، دەڵێن کە خۆر لە گەڕانـەوەکـەیـدا گەیشتـەوە قووچی یەکـەمی ڕوانگەکە ئەوە کاتی بەربـوونی «واتـە: گوهنیـری»ی حەیـوانـە کێـوییـەو ڕێکـەوتی شەوی (21/20)ی کانـوونی یەکـەم دەبێ و، ڕاوکـەر (نێچیـرڤـان) دەچێ بۆ ڕاوکـردن. جاران حەیـوانـە کێوی لە کوردستاندا زۆر بووەو ڕاویش یەکجار بڵاوبووە. کاتی زایینی حەیـوانـە کێـویش بە پێی ئەم ساڵنـامـەیـە نیشـانگـری (قـووچی گەڕانـەوەی سەری هاوین)ە. لەم حەلـەدا بزنـە کێـوی دەزێـت و مرۆڤـی دڕنـدەیش بە هەلیدەزانێ ڕاوی ئەم گیانلەبەرە جوانە بکات.

تەرازووو چاندنی جۆ

خەڵکی گراو دەڵێن کە خۆرەگەیشتـە تەرازوو، ئیـدی کاتـی چانـدنـی گەنـم بە سەردەچێـت و چانـدنـی جۆ

دیتەگۆڕێ. دەڵێن ئەم پەندە لە نێوماندا باوە: ـ **«ئەگەر ڕۆژ گەیشتە تەرازوو، کارەشوو مەیکە بە توو، ئەگەر کردت بە توو، بکە بە جۆ»**. کارەشــوو یەکــەم کێــڵانی زەوییــەو دووەمیش «وەردانــەوە»ی پێدەڵێن و، کێـڵانی سێـیـەمیش «تـۆوکردن»ە. بەڵام هەمـوو کەسێـك سێجـار زەوییەکەی ناکێڵێ، ئەگەرچی بۆ زەوی یەکجار باش و کەڵك بەخشە.

پێگەیینی هەنجیر

دەڵێن لە حەوتەی «ئۆغەن»دا هەنجیر پێدەگات، واتە لە ئۆغەنی هاویندا، چونکە حەوتەکانی هاوینیش هەمان ناوی حەوتـەکـانی زستـانیـان هەیـە. ئۆغەن دەکەوێتە دە ڕۆژەی کۆتایی مانگی تەموزەوە.

گەڕانەوەی حاجی لەقلەق

خەڵکـەکـە دەڵێن لە حەوتـەی ئۆغـەنـدا حاجی لەقلەق دەگـەڕێتـەوە بۆ ئەوەش قووچی «ئـۆغـەن» لەنێو ڕوانگەکەدا هەبـووە. مەســەلــەی کۆچـکــردنــی حاجی لەقلەق لە باشـــوورەوەو هاتـنی لە حسێبی کوردەواریـــدا چەسپــاوە، چونکـە بەهـاتنی ئیتـر سەرمـاو سۆڵـە بەرەوکزی دەچێ. بە ڕادەیەك بەپێی حیسابی (کانی‌توو) جێگەیێکی تایبەت لە شاخی (هێلانە قەل) هەیە پێی‌دەڵێن «بورجی لەقلەق» کە خۆر دەگـــاتـە ئەو جێیـە حاجی لەقلەق پەیـدا دەبن. بۆیـە حسێبدارە کوردەکان بایەخیان بەهاتنی حاجی لەقلەق داوەو چاوەڕوانی هاتنیان کردووە. تەنانەت هێندێکیان زانیویانە لە چ ڕۆژێکـــدا دەگـــاتــە ناوچـەکـەو، گرەوکـردن و مەرج و مەرجکاری کەوتووەتە نێوانیانەوە لەسەر ڕۆژی تەواوی سەر هەڵـدانی، کە ئێستـاش لەنێـو خەڵکدا بڵاوە. ئەم باڵندەیە زستانان بەرەو ئەفەریقا کۆچ دەکات و بەهاران و هاوینانیش لە کوردستـــان دەمـێـنێتــەوە. دەبێ ئەوە بزانین کە حاجی لەقلەق لە کۆتـایی‌یـەکـانی کانـوونی یەکـەمـدا لە حەوتەی (ئــۆغــەن)دا دێتـە ناوچـەکـەمـانـەوە تەنیـا چەنـد ڕۆژێـك دەمێنێتـەوەو دەگـەڕێتـەوە، لە کاتێکدا کە هەموویشی نایێت بەڵکە چەند دانەیێکی بۆپشکنینی دێن و کە دیتیان هێشتا هەر بەفرە دەگەڕێنەوە وپاشان بەتەواوی دێن و خەڵکی گراو کاتی‌هاتنیان بەروانگەکە دەزانن.

جێگەی ڕوانینی ڕوانگەکە

جێگەی ڕوانینە ڕوانگەکەو چاو دێری کردنی ئاوابوونی خۆرو ئەستێرەکـان لەســەر قووچـەکـانی شاخـەکە دەرگای مزگــەوتی گراوە. جاران لە شانی خۆرئــاوای دەرگـــاکــەوە تەمـــاشـــایـــان کردووەو ئەوسـا هیـچ هەیـوانێـك لەبـەردەم مزگەوتەکەدا نەبووە بۆیە هەموو قووچەکان لە خاڵی ڕوانین (إرصـــاد)ەوە دیـاربـــوون، چونکـە بوونی هەیـوان وەکــو ئێستـاکـە ڕێگـە لە بینینی قووچی گەڕانەوەی سەری هاوین دەگـرێت: پێـوانـەی دەرگـاکـە (75×160 سم)و دەکەوێتە گۆشەی باشووری خۆرهەڵاتی مزگەوتەکەوە. هەرچی دەرگا کۆنەکەیە جێگەکەی پرکراوەتەوەو دەکەوێتە بەری خۆرئاوای دەرگا تازەکەوەو دووری (5) مەترێك لێوەی دوورە. دەرگا کۆنەکە (ئەسلی‌یەکە) پێشتر، وەك بە جێیەکەیدا دیارە، هەر گۆشـــەی باشـــووری خۆرهـەڵاتی گرتـووەتـەوە، بەڵام کە مزگەوتەکە تەعمیر کراوەتەوەو لەلای خۆرهەڵاتیەوە ئەندازەی (7) مەتـــرێکی خراوەتـە سەرو کراوە بە جێی دانیشتن ئیتـر دەرگـــاکـە گوێـزراوەتـەوە بۆ دەرگـایێکی‌تـرو پاشـان ئەوەش گوێـزراوە بۆ ئەم شوێـنـەی ئێستـای. بەم پێیە دەردەکەوێ کە مزگەوتەکە بەشێکە لەم ڕوانگەیە.

پێــوانـــەی مزگـــەوتــەکـــە (70,19×40:7)مـەتـرەو بەرزییەکەی (3,50) مەترە. پێش تەعمیر کردنەوە واتە لە سەرەتـادا درێـژ ییـەکـەی (12,70)مەتر بووە، چونکە دوو جار تەعمیر کراوەتەوەو ئێستاکە سێ چینی جیا لەو مزگەوتەدا دەبیندرێ. چینی یەکەم بنەڕەتەکەیانە. لە دیواری باشوورو باکـووریـدا هێنـدێکی لێ ماوەتـەوە. بە بەردو قسـڵ کراوەو

خەڵکەکە دەڵێن هێلکە لەگەڵ قسلەکەدا تێکەڵ کراوە. مانەوەی ئەم بەشە لە دیوارە بنچیەیی یەکەی مزگەوتەکە نیشانەی ئەوەیە کە بەشێوەییکی پتەوو مەحکەم دروست کراوە. پاش ئەوە دوو جار تەعمیر کراوە کەسیان بیری نایێ کە جاری یەکەم کەنگێ بووە. جاری دووەم دەوری چل ساڵێك لەمەو بەر بووەو زۆریان لەبیریانەو وەستا (مەولوود)ی کوری مەعرووفی خەڵکی گوندی (سێوکە) تەعمیری کردووەتەوە. هەردوو جارەکە بە بەردو گەچ ئاوا کراوەتەوە. دیواری خۆرئاواو بەشێك لە دیواری باشوورو باکووری هی دووەم ئاوا کردنەوەن، لەکاتێکدا دیواری خۆرهەڵاتی دەستی لێ نەدراوە. لە یەکەم تەعمیر کردنەوەدا ئەندازەی (7)مەتر خراوەتە سەر بەری خۆرهەڵاتی مزگەوتەکەو بەشێکی وەك هۆدەییکی درێژ بۆ دانیشتن تەرخان کراوە. لە هەر ئاواکردنەوەییکدا دەرگای پێشوو گیراوەو دەرگاییکی نوێ داندراوە. دەرگای ئێستا سێیەمیانەو شوێنی دوو دەرگایتر دیارن. پاش چوونی یەکەم جارم بۆ گراو خەڵکەکە هۆدەی دانیشتنیان فراوان کردووە.

نێزیکەی بیست ساڵێك لەمەوبەر لەپێش دەرگای مزگەوتەکەدا دیوارێکیان بە بەردو قوڕ دروست کردووە بۆ ئەوەی دارتەرم و داری سوتەمەنیی لەپشت دابنێن. بەڵام کونێکیان لە بەرانبەر دەرگای مزگەوتدا لە دیوارەکەدا هێشتووەتەوە بۆ تەماشاکردنی ڕوانگەکە. هەیوانێك لە بەردەم مزگەوتدا کراوە. کاریتەی زۆر گەورەی تێدایە کە لە کاریتەکانی مزگەوتی شەقڵاوەوە هێنراوون. لە ساڵانی حەفتادا کە سەر لەنوێ مزگەوتی شەقڵاوەیان بە چیمەنتۆ ئاواکردووەتەوە، ئەو کاریتانەیان لێوە هێناون بۆ گراو. ئەم مزگەوتەی شەقڵاوە ساڵی 1304ی کۆچی (1886 - 1887ی زایین) لەلایەن مەحموود بەگ و «بووك عەنبەر»ی ژنیەوە ئاواکراوتەوە. مزگەوتەکەی گراو هێندێك کۆڵەکەو کاریتەی گەورەو زۆر کۆنی تێدایە. بناخەی دیوارێك وا لە نێزیك دیواری پشتەوەی مزگەوت بە دووریی دەوری مەترێك هەیە. خەڵك دەڵێن کە یەکەمجار مەلائۆمەر مزگەوتەکەی ئاواکردووە، وەستاکە دیان (مەسیحی)بووەو بناخەکەی بەخواریو مەیلەو خۆرئاوا داناوە، مەلا ئۆمەریش تووڕە بووەو دیواری پێ بە ڕووخاندن داوەو پێی ڕاست کردووەتەوە. جا ئەم پاشماوەی بناخەیە هی ئەوەیە. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم بناخەیە وەك دیواری ئێستای مزگەوتەکە ڕاست هەڵکەوتووەو هیچ خوارییێکی تێدا نییە،

من دەڵێم ڕەنگە کاتی خۆی مزگەوتەکە بە ئەندازەی مەترێك لەلای باکووریەوە تەسك کرابێتەوە یان دەبێ ئەم مزگەوتەی ئێستا لەسەر جێگەی مزگەوتێك یا بینایێکی کون تر ئاواکرابێتەوە.

بە داخەوە هیچ مێژوویێکم لەم مزگەوتەدا بەرچاو نەکەوت تا بزانم لە چ ساڵێکدا ئاواکراوە، بەڵام ئەگەر لە دیوارە کۆنە بنەڕەتەکەی وردبینەوە دەکرێ بڵێین تەمەنی چوارسەد پێنج سەد ساڵ کەمتر نییە. زانینی مێژووی تەواوی دروستکردنی مزگەوتەکە یان بە نێزیکی زۆر گرینگە، چونکە لەوەوە مێژووی ئاواکردنی گراوو دروستکردنی ڕوانگەکەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. خەڵکەکە هاودەنگن لەسەر ئەوە کە (مەلا ئومەر) دروستکەری مزگەوتەکەیەو ئەو خۆیو براکانی گراویان ئاواکردووە. دیاری کردنی تەمەنی هیچ نەبێ نێزیکی مزگەوتەکە ئەرکی دەزگای شوێنەوارەو لەم بارەوە درێخی کردووە، چونکە سێ چوار جار پێوەندیم بەم دەزگایەوە کردووەو، ڕاپۆرتی یەکەم و دووەم لەسەر ئەم ڕوانگەیە بۆ ئەم دەزگایەو بۆ (المديرية العامة لآثار ومتاحف المنطقة الشمالية) لە موسڵ ناردوون. بەڵام هیچ وەڵامێکیان نەداومەوەو ئەم بابەتە گرنگەیان پشت گوێ خستووە کە دەبوو مزگەوتەکەیان بدیباو بڕیاریان لەسەر ئەوە بدابایە کە پاشماوەیێکی شوێنەوارییە تا کەس و هیچ لایەنێك لەهیچ کاتێکدا توانای ڕوخاندنیو نەبێ. وەك چۆن بەڕێوەبەرایەتیی ئەوقافی هەولێر بەڵێندەر (مقاول)ێکی ناردبوو بۆ ڕووخاندنی بیناکردنەوەی مزگەوتێکی نوێ لە شوێنی. ئەگەر بەڵێندەرەکە تووڕە نەبایە لەسەر مەسەلەی چۆنیەتیی گەیشتنی لۆرییەکانی بە نێو باخەکاندا بۆ مزگەوت و نەگەڕابایە دواوەو ئەگەر لەبەر شەڕ بڕیاری ڕەسمی بۆ وەستاندنی هێندێك پرۆژە دەرنەچووبایە، ئەوا ئەم مزگەوتەش وەك مزگەوتی گڵەزەردە پێش چوونم بۆ گراو دەڕووخێندراو ڕوانگە کوردییەکەش تێك دەچوو.

شایانی باسە، مزگەوتەکە دەکەوێتە باکووری خۆرئاوای گوندو باشووری خۆرهەڵاتی کانیی پیاوانەوە کە پێی دەڵێن «کانیی مزگەوت»، چونکە ئاو لە مزگەوتدا نییەو ئاودەستخانەی مزگەوت کە هیی پیاوانە لەکن کانیەکەیەو خەڵك لەوێ دەستنوێژ دەشۆن و دێن بۆ مزگەوت بۆ نوێژ کردن. دووریی نێوانیان (38)مەترە. لەم بەری دێیەکەدا تەنیا ئەم کانییە هەیە کە نێزیکی شاخی ڕوانگەکەیەو مزگەوت و کانییەکە وان لە سنووری باخەکاندا.

کێ ئەم ڕوانگەو ساڵنامەیەی دروست کردووە

بەڕێز مامۆستا ناصیح حەیدەری لەم ڕووەوە پێی گوتم: دەڵێن زانایێکی خەڵکی گراو کە مودەریس بووە دروستی کردووە، ناوی مەلا عەبدوڵڵایا ناوێکی لەم چەشنە بووەو، مامۆستای (مەولانا خالید) بووە چونکە مەولانا خالید لەمەدرەسەی گراو خوێندوویە. ئەم زانایە لە باپیرانی مەلا مەجیدی شەقڵاوەیە. پاش ئەوە نامەم بۆ مامۆستا مەلا عەبدولمەجید ناردو، بە نامەیێکی ڕۆژی (30/7/1982) وەڵامی دامەوەو ئیمزای کاك عبدالباری‌ی کوڕیشی پێوەیە.

لە وەڵامەکەدا دەڵێت: دەڵێن ئەوەی ساڵنامەکەی ئامادە کردووە مەلا عەبدوڵڵای گەورەیەو بە (مەلا عەبدوڵڵای مودەریس) ناسراوە، مەلا عەبدوڵڵا (120) ساڵ پتر ژیاوەو، ئەو کاتەی مەولانا خالید لەلای ئەم خوێندوویە ئەم زۆر پیر بووەو، مەلاوناش تازە پێگەیشتوو بووە. شەجەرەی ئەم بنەماڵەیە بەم جۆرەیە (مەلا عەبدولمەجیدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا عەبدولکەریمی کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای گەورە. بەڵام من کە لە شارەزا بەساڵداچوانی دێیەکەم پرسی، گوتیان: ئەوەی مزگەوتەکەی ئاواکردووە ناوی مەلا ئومەر (مەلا عمر) بووەو پیاوێکی خواناس بووەو، هەر ئەویش ئەم (حسێب)ە واتە ساڵنامەیەی سازکردووە.

پاش گەڕانەوەم لە گراو بەنامە لەم بارەوە پرسیارم لە کاك قادر عوسمان قادری گراویی مامۆستای قوتابخانەی گراو

(کە لە تایەفەی مەلا ئۆمەرە)و بەڕێز مەلا جەبار عوسمانی مەلای دێیە کرد. کاك قادری دەڵێت: گەورەکانی گوندەکەم کۆکردووەتەوەو لێم پرسیون، هەموو دەڵێن مەلا ئۆمەر نەك مەلا عەبدوڵلا ئەم «حسێب»ەی ئامادەکردووە. جارێکی دیکەیش هەمان پرسیارم ڕووبەڕووی کاك قادر کردووەتەوەو، ئەویش هەر ئەو وەڵامەی هەبووەو گوتوویە: دەڵێن مەلا ئۆمەرو سێ براکەی (مەلا محەمەدو مەلا مستەفاو مەلاوسوو) بەرۆژێك لە گوندی (بانە) [واتە: شاری بانە]و (بەر ڕۆژە)ی کوردستانی ئێرانەوە کە دەکەونە سەر سنوور هاتوون و ئاڤاکەری گراوبون مەلا ئۆمەر برای باپیری مەلا عەبدوڵلای گەورە بووەو، ئەو مزگەوتەکەی بنیادناوەو ئاوای‌کردووە هەرچی مەلا عەبدوڵلایە قوتابخانە (مدرسة)کەی ئاواکردووە.

پاشان چەند نامەیەکی دیکەم بۆ بەڕێز مامۆستا مەلا مەجید ناردو تێیاندا داوام کرد ناوی دروستکەری ڕاستەقینەی ڕوانگەو ساڵنامەکەم بە بەڵگەی بڕواپێکراوەوە بۆ ساخ بکاتەوە. هیچ وەڵامێکی نەبوو. تا ڕۆژی (6)ی شوباتی (1984) لە بەغدا لە (تەکیەی خالدیە) واتە تەکیەی مەولانا خالید (کە نێزیکی شارع النهر ودجلة)یە، چاوم پێی‌کەوت و زۆر پرسیارم لەم بارەوە لێ کردو گوتی: من لە تەمەنی یازدە ساڵی‌یەوە گراوم بەجێ‌هێشتووەو ئێستا تەمەنم (66) ساڵ دەبێ‌و، دوور نییە خەڵکی دێیەکە لە من باشتر ئاگاداری ئەوشتانە بن و بیانزانن و گوتی. چوار برا هاتوون بۆ گراو بەناوی مەلا ئۆمەر (مەلاعمر)و مەلا عەبدوڵلاو مەلا ئەحمەد، ئەوەی چوارەمیانم لە بیرنەماوە. وا زاندراوە کە کوڕی مەلا یوسف بوون و لەلای سنەو شارەزوورەوە هاتوون. هەروەها گوتی بیستوشمە کە دەبێ لە (بانە)وە هاتبن، یا دەیگوت لە جافی مکایەلی بوون. دیاربوو لەسەدداسەد لە هندێك لە قسەکانی دڵنیانەبوو. گوتی ئەوانە گراویان ئاوەدان کردووەو، مەلا ئۆمەر پێش مەلا عەبدوڵلا مودەریس بووەو خۆم هێندێك لە کتێبە دانەراوی ئەوم (یانی مەلا ئۆمەر) لەسەر زانستی (حکمة)و (منطق) دیوە.

مەلا عەبدوڵلای مودەریس کە بە (مەلا عەبدوڵلای گەورە) ناسراوە مامۆستای مەولانا خالید بووەو گۆڕەکەی لە گراوە. ئەم مەلایە زۆر بەناوبانگ بووە لە کاتی خۆیدا، دوور نییە هەر لەبەر ئەوە بووبێ کە بیستومانە ئەو ئامادەکەری ساڵنامەکەیە. ڕێیشی تێ‌دەچێ مەلا ئۆمەر بێ وەکو خەڵکی دێیەکە دەڵێن. هەروەها گوتی: کاتی خۆی فەرمانێك لە دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ مەلا عەبدوڵلا هاتووە لەبارەی دەرزگوتنەوە. پارچەیێکی ئەو فەرمانەی لەلا بوو، بەڵام نە ناوی ئەو کەسەی لەسەر بوو کە بۆی نێردراوەو نە مێژووش. دیارە لەسەر پارچەکەی‌تری بووە کە ئێستاون بووەو مامۆستا مەلا مەجیدیش زانایەکی باش و دیارە لەناوچەکەدا، وەمرۆڤێکی ڕاست گۆیە.

من خۆیشم لەم ڕووەوە پرسیارم لە خەڵکی گوندەکەو لە حاجی ڕەسوولی قیژەیی کردووە کە بە بنەچە گراوییەو تەمەنی (85) ساڵێك دەبێ‌و لە هەولێر دادەنیشێ. بەڵام قسەکانیان هەموو لێك جیاوازن چونکە هەم نەنووسراونەوەو هەم لە بیری خەڵکەکە چوونەتەوە. تەنیا لەسەر ناوی مەلا ئۆمەر هاودەنگن کە لەگەڵ براکانیدا هاتووەو گراویان ئاواکردووەو حوکمەتی عوسمانی بە فەرمانێکی ڕەسمی گراوی داونێ، یا دەبێ فەرمانەکە پاش سەردەمی ئەوان بووبێ، لەبەر ئەوە ئاغاکان نەیان توانیوە گراو لەوان و نەوەکانیان بستێننەوە. هێندێك دەڵێن مەلا مستەفاو مەلا ئەحمەدو صالح سێ براکەی مەلا ئۆمەرن و صاڵحیان مەلانەبووە. یا دەڵێن یەکێك لە براکانی ناوی (وسوو) بووەو نەخوێندەواربووە. یا دەڵێن پێنج برا بوون کە هاتوونە گراو. یا کەسانێکی کەمیش دەڵێن باوکیان هاتووەو گراوی ئاواکردووە.

گراو ئێستاکە ئەم بەرەبابانەی تێدایە. بەرەبابی مەلا ئۆمەر، مەلایی کە لەپشتی مەلا عەبدوڵلای گەورە کەوتوونەوە، مەلا مستەفایی کە لە مەلامستەفا کەوتوونەوە، وسوویی‌و بەرەبابی (ماماری)یش هەن، دەڵێن ئەم ناوە لە

(مام ئاری)یا (مام مەعمەری)یەوە هاتووەو، ئەم پیاوە لەگەڵ مەلا ئۆمەرو براكانیدا هاتبووەو هاوبەشی دروستكردنی دێیەكەی كردووە. ئەم بەرەبابەیان لە مەلا زادەكان نین. خەڵكی گراو كە (120) خێزانێك دەبن لەم مەلایانە كەوتوونەوە، بیست خێزانێكیان نەبێت. زۆریشیان لێ كۆچی كردووە بۆ هەولێر دێهاتیتر.

بۆ ئەوەی زانیاریم لە بارەی مەلا ئۆمەرو زەمانەكەیو ئەم ڕوانگەوە دەست بكەوێت كەوتمە پشكنینی كتێب و قاقەزە دەستنووسەكانی گراو كە فەردەیێك قاقەزی پرژو بڵاوی لە مزگەوتەكەدا بووو هێندێكی زۆرتر لە ماڵی مەلا موحسین بوو كە هیی مەلا ئەبوبەكری باوكی بووەو لە دوایین مامۆستاكانی گراو بووە. نێزیكەی دە هەزار پەڕەییێكم ئەم دیوەو ئەودیو كردو هێندێكیانم لەگەڵ خۆمدا هێنایەوە سلێمانیو پشكنیمن، كەچی هیچ زانیاریییێكم دەستگیرنەبوو، ڕەنگە نووسینیتر هەبوویێو فەوتابێ وەك پوورە خەدیجەی خێزانی مەلا ئەبوبەكر دەڵێت چەند جارێك كتێب و قاقەزی دەستنووسی پەڕپووتمان لە نێو باخەكەماندا خستووەتە چاڵەوە. ئێمە دەتوانین ئەم نووسینانە بە دەستنووسەكانی قوتابخانەی گراو ناوبیەبن. لەم كۆمەڵە دەستنووسەدا ناوی چەند زانایێكی خەڵكی گراوو غەیری گراویشمان بینی كە ناویان بەتایبەت لە پەراوێز (هامش)ی لاپەڕەی كتێبەكانی شەریعەت (فقه)و نحوو صرف و منطق و كلام و فلكیات و ریاضیات و چەند زانستێكیتردا هاتووەو، زۆربەیان ڕوونووسكار (ناسخ)ی ئەوكتێبانە بوون. لەوانە (عەبدوڵلا) ناوێك كە لە بەغدا كتێبێكی لەسەر نەحو نووسیوەو، دوورنییە مەلا عەبدوڵلای گەورە بێ چونكە ناوبراو بۆماوەی چەند ساڵێك ماڵەكەی بردووەتە بەغدا. ناوی مەلا محەمەد ئەمینی كوڕی مەلا عەبدوڵلای گەورەو نورالدین گراویو مەلا عەلی گراویو هێندێكیتریش هاتوون كە لە پاشكۆی ئەم باسەدا لێیان دەدوێین.

ڕۆژی (3)ی نیسانی 1984 گۆڕی مەلا ئۆمەرو مەلا عەبدوڵلای گەورەو مەلا محەمەد ئەمینی كوڕیو چەندانێكیترمان دەست نیشان كرد، لەوانە مەلا مستەفا ئەزەڕوومی كە موستەعیدێكی خەڵكی ئەزەڕوومی كوردستانی توركیا بووەو لەلای مەلا عەبدوڵلای گچكە خوێندوویەو حەفتا ساڵێك لەمەوبەر مردووەو ئەوانەی لەرزوتییان لێدیت دەچنە سەرگۆڕەكەی بۆ چاك بوونەوە چونكە دەڵێن ناوبراو لە غەریبایەتی مردووە. ئەم گۆڕانەمان بەهۆی پوورە خەدیجەی مەلا ڕەسووڵ مەلا مستەفای ژنی خوالیخۆشبوی مەلا ئەبوبەكرەوە بۆ دیاریكردرا كە تەمەنی هەشتا ساڵ دەبێو ژنێكی وریاو ئایینییەو قورئان و مەولوودیشی خوێندووەو گۆڕی هەموویانی دەناسیەوە. كاتێك باسی گۆڕی ئەوانی بۆ من و كاك قادر عوسمان دەكرد، من دەنگیم بە شریت تۆماركردو، بە بۆیاخ ناوەكانم لەسەر كێلەكان دەنووسی بۆ ئەوەی بەئاسانی بناسرێنەوە. ئەم گۆڕانە وان لە نێو گۆڕستانی گراودا كە بە «قەبرستانی مەلا ئۆمەر» ناسراوەو دەكەوێتە خۆرهەڵات و نێزیكی دێیەكەوەو گۆڕستانێكی زۆر گەورەیەو درەختی گەورەو جۆربەجۆری هەیەو درەختی قەرە قاچییشی تێدایەو، بەهاران سوێسن و نێرگزو نیلۆفەر (شیشەلاق)ێكی زۆری لێ شین دەبێو دیمەنێكی یەكجار جوانی هەیە، گۆڕی مەلا ئۆمەر وا لە نێوەڕاستی بەشی خۆرئاوای گۆڕستانەكەداو لەنێو غەرە (سیاج)ێكی بەردو (وشكەكەڵەك) دروستكراودایە. گۆڕەكەی لە تەنیشتی باكووری خۆرئاوای غەرەكەدایە. هەردوو كێلی ئەم سەرو ئەو سەری نیوەتر بەرزن و (كێلی مەلایەتی)یش لەبەر سینگیدا واندراوە، لە گراودا ئەوەی مەلا بێ كە مرد كێلی سێیەم لەبەرسینگیدا یا ڕاستتر بڵێین سینگی گۆڕەكەیدا دادەنێن، بۆ ئەوەی بزاندرێ كە مردووەكە مەلا بووە. ئەم گۆڕستانە زۆر گۆڕی تێدایە كە كێلی مەلایەتییان هەیە، ئەوەش بەڵگەیەكە گراو مەڵبەندی زانست و زانیاری بووە (بە درێژی لە بارەی زانایانی گراوەوە، دەنوسین كاتی ئەم مەوزوعەمان دەكەینە كتێبێك لەگەڵ ڕوانگەو تەقویمە كوردیەكان).

خەڵکی گراو مەلا ئۆمەر بە پیاوچاك و وەلی‌یێکی خوا دەزانن، بۆیە نەخۆش بەتایبەت بادارو ئەوانەی تووشی تاو کۆکەرەشە دێن دەچنە سەر گۆڕەکەی. دەوری پێنج گۆڕی‌تریش لە نێو غەرەکە (کاڤل) دایەو وان لە تەنیشتی باکووری خۆرهەلاتیداو یەکیان هی عەزیزی ڕەسوولی گراوە کە پوورە خەدیجە کۆچی دوایی کردنەکەیی بەبیردێت. ئەم گۆڕستانە گەورەو کۆنەو لەوەناچێ هی دنیەك بێ کە سێ سەد چوارسەد ساڵێك دەبێ دامەزراوە. ئەگەرچی هێندێك مردووی دوو تایفەی ناگراوی‌یشیان لەنێودایە، بەلام وابی‌دەچێت پێش ئاواکردنی گراو هەبووبن، یا دەبێ گراو پێش سێ‌سە دچوارسەدساڵ لەمەوبەر بنیادنرابێ. چەند دیوارێکی گەورە لە نێزیك گۆڕی مەلا ئۆمەرەوەن بەلای باکوورەوە، ڕەنگە پاشماوەی شارێکی کۆن بن، چونکە دیواری غەرەکان بەو شێوە بەردو ڕێکوپێکی‌یە نین و زۆر غەرەی کۆنیش لەو نێزیکانەدا هەن. دیارە هەر بەرەباب و بنەماڵەیێك مردووەکانی خۆیانیان لە یەك جێگەدا ناشتوون، ئیتر گۆڕستانەکەش بەش بەش بووە. کێلەقیت و قنجەکانیش نیشانەی ئەوەن کە مردووەکە گەنج بووە.

جاکە ئێستاکێ هیچ بەڵگەیێکی نووسراومان لەم بارەوە نەکەوتە دەست ناچارین ئێستا پشت بە قسەو بیرەوەریی پیرەمێردەکانی خەڵکی گراو ببەستین لەو ڕووەوە کە مەلا ئۆمەر دانەری ڕوانگەکەیەو دورنییە لە دەوروبەری سەدەی شازدەهەم دا ژیابێ، وەیانە هەر هاوکاتی (مەلانبی) بوبی کە ئەویش لە کوردستانی ئیرانەوە هاتووەتە دێی (بارێی پچووك)و ڕوانگەو ساڵنامەکەی لەسەر شاخ دروست و ئامادەکردووە.

ئەمە لە سەدەی شازدەهەمدا بووە، چونکە مەلا نەبی مامۆستای مەلا مووسای کوڕی بایز (أبایزید)ی شابەدینی بووەو، مەلا مووساش وەك خۆی لە قورئانە دەستنووسەکەیدا نووسیویە دەوری ساڵی (950)ی کۆچی (1543 ـ 1544ی زایین) لەدایك بووە. مەلا ئۆمەریش وەك شارەزایانی گراو دەڵێن لە (بانە)و (بەرۆژە)وە هاتووەو، بەرۆژەیش ناوی گوندو شاخێکە لە کێوی (کەلیخان) کە بەرەو باکووری خۆرئاوای بانە شۆڕدەبێتەوە، بۆیە دوور نییە ناویراو بیری دروستکردنی ئەم ڕوانگەو ساڵنامەیەی لە (حیسابی کەلیخان)ەوە وەرگرتبێ‌و دەبێ لە کەلیخان لە جێگەیێکیدا ڕوانگەیێکی وەها هەبووبێ، هەتا خەڵکی (کانی‌توو)ش دەڵێن (حیسابی کانی‌توو) لە حیسابی کەلیخان وەرگیراوە. ڕەنگە لە پاشەڕۆژدا زانیاریی زۆرترو بگرە هی نووسراویش بدۆزێتەوەو هەروەها هەوڵیشمان داوە، بۆ دۆزینەوەی ڕوانگەی کەلیخان.

بەردە قیبلە

بەردێك لە بەردەم دێی گراودایە پێی دەڵێن «بەردە قیبلە»، قیتەو ڕاست داندراوە، شێوەکەی سێگۆشەیی «مثلث»یە بڵێین هەرەمی‌یە، بەرزی‌یەکەی (1,20) مەترو دەوری بنەکەی (3,70) مەترە. ڕۆژی (3)ی نیسانی 1984 ئەم بەردەم پێواو بە بۆیاخ لەسەریم نووسی‌و وێنەیم گرت. ئەم بەردە وەك خەڵکەکە دەڵێن بۆ دەست نیشانکردنی قیبلەیەو بۆ ناسینی نوێژ کردن دانراوە. منیش لە نیوەڕۆدا لە حەوشی مزگەوتەکەدا لە ڕاستی میحرابەکەی تەماشای بەردەکەم دەکرد تا بزانم لە ڕاستی قیبلەدایە یان نا. دیم واخەریکە خۆر کەمێك لە بەردەکە دەترازێ بەلای خۆرئاواوەو دیم لەوکاتەدا مامۆستا مەلا جەباری مەلای گراو دەستی بە بانگدانی نیوەڕۆ کرد. بەوە بۆم دەرکەوت کە ئەم نیشانەیە ڕاستاو ڕاست و ڕەوانەو لەجێی خۆیدایە بۆ پیشاندانی ڕووکاری باشوور واتە قیبلە «سمت القبلة» بەکار بهێندرێت.

نابێ بەسادەیی بڕوانینە ئەم بەردە، بەڵکە ئەو کەسەی ئەم بەردەی داناوە دەبێ مەلاییکی زاناو ئەستێرەناسێکی گراوی بووبێ کە دوور نییە مەلا ئۆمەر خۆی لەکاتی دروستکردنی ڕوانگەکەدا ئەم بەردەی دانابێ. ئەم بەردە

مەبەستێکی جیۆگرافی دەدات بەدەستەوە ئەویش بۆ دیاریکردنی هەرچوار رووکارەکان (تحدید الجهات الأربع) یانی باشوورو باکوورو خۆرهەڵات و خۆرئاوا لە گوندی گراودا. رەنگە بۆ سێ رووکارەکەیتریش نیشانگری وەها داندرابێت.

لەهەمان کاتدا ئەم بەردە نیشانگرێکی ئەستێرەناسی «فلکی»یە، چونکە لەباتی ئەم پێوەرە «مقیاس»ەیە کە بۆ زانینی رووکاری قیبلە لە نێو قەدی بازنە دادەندرێت کە لە ئەستێرەناسی ئیسلامیدا بە بازنەی هیندی «الدائرة الهندية» ناسراوە. وەك زانای گەورە حسین ی خەلخالی لەلاپەرە (40)ی کتێبەکەیدا «شرح الدائرة الهندية في معرفة سمت القبلة» دەڵێت ئەم بازنەیە زانایانی هیندستان دایانهێناوە بەڵام بەبازنە لەلای ئاشووریو بابلییەکان بۆ هێندێك مەسەلەی حیسابیو ئەستێرەناسی بەکار هاتووە. وئیغریقیەکان لەوان وەریان گرتووە.

موسڵمانەکان بۆ راستکردنەوەی قیبلە بازنەیکیان دروست کردووە کە بازنەی نیوەی رۆژ «دائرة نصف النهار»ە ئەم بازنە ئەستێرەناسییە بەسەراسەری ئاستی سەرویی (سمت الرأس والقدم)و هەردوو جەمسەر (قطب)ی زەویدا دەکێشرێو، هێڵی نیوەی رۆژ (خط نصف النهار) لە خاڵی نێوەراستی بازنەکەدا هێڵی خۆرهەڵات و خۆرئاوا (خط معدل النهار) دەبرێ. بەم پێیە بازنەکە دەبێ بە چوار بەشەوەو هەر بەشەی دەکرێت بە (90) بەشی پچووکترەوە کە سەرجەم دەکاتە (360) بەش و هێندەی بەشەکانی کەلووەکانە (أجزاء البروج).

پێوەرێك (مقياس) لە نێوقەدی بازنەی رووکاری قیبلەدا لەسەر هێڵی نیوەی رۆژ دادەندرێت. ئەگەر مرۆڤ لەسەر خاڵی رووکاری قیبلە بوەستێ کە خاڵێکی بازنەی ئاسۆ (دائرة الأفق)یە، ئەوا رووبەرووی قیبلە دەبێ. بەڵام دەبێ تیروان (الراصد) هێڵی درێژیو پانی (خط الطول والعرض)ی ئەو ناوچەیە لەگەڵ هی شاری (مەکە)دا بزانێ جاکاتێك خۆر گەیشتووەتە ئەوپەڕی بەرزی لە ئاسماندا، سێبەری پێوەرەکە لە کورتترین خاڵێدا بووەو ئیتر لەوە کورتتر نەبووەتەوەو، ئەوساش خۆر لە نێوە راستی قیبلەدا واتە لەسەر خاڵی باشوور بووە. بەڵام ئەم کاتە هی نوێژی نیوەڕۆ نییە، بەڵکوو کە خۆر لە پێوەرەکە لایداو رووی لە رۆژئاوا کردو سێبەری پێوەرەکەش زیادیکردو ترازا بەلای رۆژهەڵاتدا ـ ئەودەمە بەپێی شەریعەتی ئیسلام کاتی نوێژی نیوەڕۆیەو بەعەرەبی پێی دەڵێن «وقت الزوال». هەر کاتێکیش سێبەری پێوەرەکە دوو هێندەی درێژیی پێوەرەکەی لێهات، ئەویش جگە لەبری سێبەرەکەی لەکاتی نیوەڕۆدا «وقت الزوال»، ئەوا دەبێتە پاش نیوەڕۆ «عەسر».[7]

ئەو کەسەی بەردەقیبلەی لە گراو داناوەو بەوچەشنە رێکیخستووە، حسێبی زانستی ئەستێرەناسی تێدا جێبەجێ کردووەو، کردوویە بە پێوەرێك لەسەر خاڵی ناوەراستی بازنەی نیوەی رۆژ (دائرة نصف النهار)و لە ئاسۆی گراودا بۆی چووەو زانیویە کە (مەکە) دەکەوێتە سەر هێڵی درێژی (خط الطول)ی (77) پلەو (6/1)ی پلەیێك و هێڵی پانی (خط العرض)ی (21)پلەو (3/1)ی پلەیێك و، گراویش لەسەر هێڵی درێژیی (69,5) پلەو هێڵی پانیی (35,5) پلەو (3/1)ی پلەیێکە.

ئەمە وێنەی بازنەکەیە وەك لە کتێبەکەی «خەلخالی» داهاتووە بۆ دەست نیشانکردنی رووکاری قیبلە «سمت القبلة» کە بەردە قیبلەی گراویش بەپێی ئەم حسێبە ئەستێرەناسییە واندراوە.

رۆژانی ساڵ بە گوێری روانگەی گراو

وەك باسمان کرد رۆژانی ساڵ بە گوێرەی حیسابی کەلووەکان (360) رۆژەو بەم شێوەیە دەبێ ساڵ بە گوێرەی روانگەکەش هەر (360) رۆژبێ یانی 5 رۆژو 48 دەقیقەو 46 سانیە لە ساڵی رۆژی (السنة الشمسية) کەمترەو کورد بەم پێنج رۆژە کەمە دەڵێن «رۆژەکانی تار»و «پێنج رۆژی تار» ئایا روانگەی گراو هەر بەتەواوی چاوی لەم رۆژانە

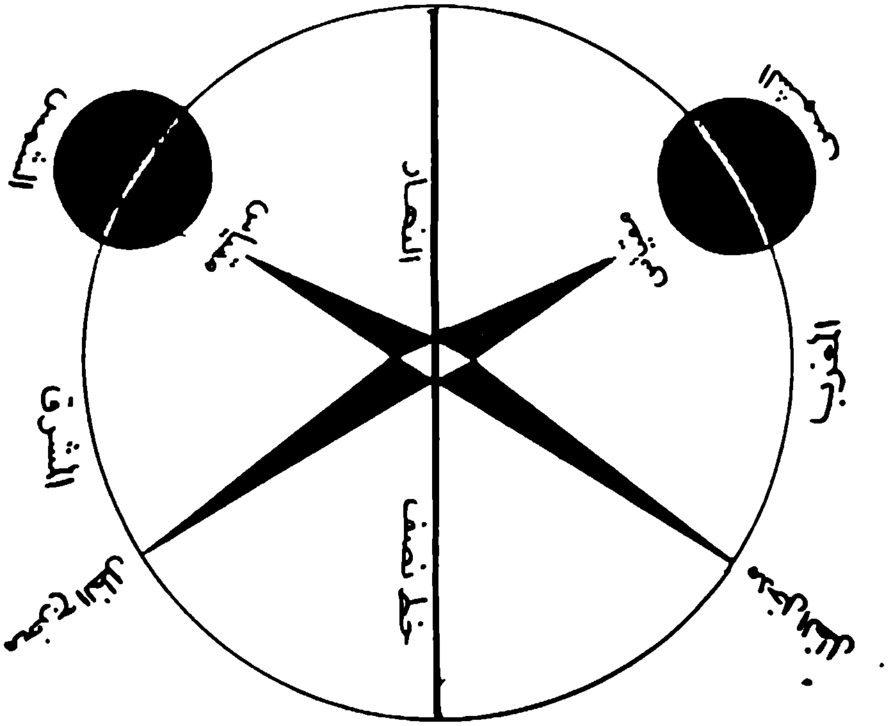

پۆشیـوه وەیـان بە رێگـایێك خراوەتە سەر رۆژانی ساڵ وەك هەنـدێك لە ساڵنـامـەكـانی تـری نەتـەوەكـانی جیهـان كە هەنـدێكیـان ئەو پێنـج رۆژەو ساعـەت و دەقیقـەو سانیـە خستـویـانـەتە سەر مانگی كوتایی ساڵ وەك میسری‌یەكان و فارسە كونەكان یانی مانگی ئەخیری ساڵ بووە بە (35) تا ساڵ ببێـتـە (365) رۆژ هەروەهـا لە ساڵـنـامـەی (بەهائی)یەكانیشدا كە لە ساڵی 1844 علی محمد (باب) ئەو ساڵـنـامـەیـەی دروستی كردووەو ساڵی كردووەتـە 19 مانگ و هەر مانگێك (19) رۆژ ـ ئەو پێنج رۆژە خراوەتە بەیـنی مانگی (18)و مانگی (19) كە دەبنـە رۆژانی 26 شوبات تا 2 ئادار یانی تەسادوفی ئەوانە دەكا، ئەگەرچی ناوی مانگەكانی خۆیان جیایە (8) لە هەندێك ساڵنامەش دا رۆژەكانی تار خراوەتە كۆتایی مانگی تەشرینی یەكەم وەك زانـای كورد مەلا عومـەری رەنجـوری لە (رۆژنـامـە)كەیدا پەرەی (8)دا دەڵێ بەڵام لەبەر ئەوەی هەندێك لە رۆژنامەكە لەم شوێنـەدا كەوتـووە كە دانـەی دەسخـەتی مەلا محمـد امینی هەوایی‌یەو هەر ئەم دانەیە تا ئیستا دوزیومانەوە ـ ئیمە نازانین لە كامە ساڵنامەدا خراوەتە پاش تەشرینی یەكەم ئایا مەخسەدی ساڵنامەی سوریانی وەیا یونانی وەیا قبطی‌یە كە ناویـانی لەو جێگـایـەدا هێنـاوە وەیـان ساڵـنـامـەیەكی‌ترە كە باسەكەی كەوتووە كە دورنیە ساڵنامەی یەزدەجردی فارسی بێ، بەڵام بە پێی دەسنووسێكی كون كە باسی ساڵنامەی فارسی قبطی تێدا هاتووە ئیشارەتی ئەمەی تێدانیە ئەوەش كتیبی دەسنووسی «كتاب الأزمنة» كە ئلیابرشینایای مەترانی نسیبین (نصیبین)ە بە زمانی عەرەبی‌و سوریانی دای‌ناوە لە سەدەی یازدەیی زایینی لە كاتی دەوڵەتی دوستكی كورددا دانەی دەسنوسەكە لە نامەخانەی مۆزەخانەی بریتانی دایە لە ژێر نمرەی (7197)دا.

لە ووتاری «بورجەكانی ساڵ» لە ناملیكەی «سرنجێك لە دەروازەی فولكلوری كوردی»دا دەربارەی رۆژەكانی تار هاتووە كە ئەم رۆژانە دەخرێنە نێو مانگی ئادار تا ساڵ ببێتە (365) چونكـە ساڵ (360) رۆژەو هەر مانگێـك (30) رۆژە بەڵام یەكـسـەر لە دوای نەوروز لە 22 ـ 26 ئادار رۆژەكـانـی تارەو رۆژی پاش ئەوان سەری ساڵـە. یانـی رۆژی (27)و هەندێك زانیاری تریشیان دەربارەی ئەمە تێدا هاتووە كە بریتی‌یە لە پەیوەندی بەینی تارەكان و كەژناسی

لەلای حیسابدارە کوردەکانەوەو ئەم گوتارە زۆر گرنگەو نوسەر ناوی نەنوسیوە من دەلێم دورنییە کوردەکان ئەم پێنج ڕۆژەیان خستبێتەسەر نیو مانگی ئادار، بەڵام نە لە دوای (21) ویان نەك سەری ساڵ دواخراوە چونکە دو کۆسپ لێرەدا هەیە:

1 ـ چونکە ئەگەر ڕۆژەتارەکان بخرێتە پاش 21 ئادارو ڕۆژی 27 ببێتە سەری ساڵ، ئەوا 21 ئادار نەبوتە نەورۆزو نەبوە بە سەری ساڵ لە کاتێکدا کە ئەو ڕۆژە لەلای کوردو ساڵنامەی هەندێك میللەتانی تریش دا وە ساڵنامەی فارسیو ساڵنامەی جەلالیو هەروەها ساڵنامەی بەهائیش ـ سەری ساڵی نوێیە هەروەها ئەو ڕۆژە سەری ساڵە چونکە ئەوڵی کەلوی کاورە (برج الحمل) کە کەلوی یەکەمینی ساڵە.

2 ـ ئەگەر نەوروز یانی 21 ئادار سەری سال بێ دەبێ ڕۆژەکانی تار لە پێش ڕۆژی 21 ئادار لە کۆتایی ساڵی پێشودا بێن چونکە ئەو ڕۆژانە تەواوکەری ئەو ساڵەن و ئەگەر لە دوای 21 بێن دەکەونە سەرساڵی نوێ نەك ساڵی پێشو ئەم ڕۆژەش کە سەری ساڵی کوردیيە دەبێتە ڕۆژی یەکەم لە مانگی یەکەمینی ساڵ لە مانگەکانی کوردی کە مانگی (خاکەلێوە)یە جادوور نیە پێنج ڕۆژەکە خرابێتە کوتایی ساڵەکە یانی پاش تەواو بوونی مانگی ڕەشەمێ یانی ئەو مانگە بە (35) دەژمێردرێ وەك چۆن میسریە کونەکان کە پێنج ڕۆژەکەیان لە کوتایی ساڵدا هیناوە.

ئەگەر ئەم حیسابەش ڕاست بێ دەبێ زۆر کۆن بێ بەلایەنی کەمەوە لە دەوری هەزار ساڵ لەمەوبەر یان لە پێش ئیسلام لەوکاتەی کە نەورۆز کە سەری ساڵ بوو (ثابت) نەبوو لە یەك ڕۆژی دیارکراودا یانی ثابت نەبوو لە ڕۆژی 21 ئاداردا بەڵکو دەسورا یەوە جار هەبووە نەورۆز لە کاتی ساسانیەکان دا دەکەوتە وەرزی هاوین. یانی بڵێین ئەو کاتەی پێنج ڕۆژی تار خراونە پاش ڕۆژی 21 ئادار، ڕۆژی نەوروز کە سەری ساڵ بوو، دەکەوتە (27) ئادار.

لە (ساڵنامەی کورپاشا)ی ساڵی 1984دا شەش مانگی کوردی (بەهارو هاوین) هەریەکیان بە (31) ڕۆژ حیساب کراون و شەش مانگی (پاییزو زستان) بە (30) ڕۆژ یانی پێنج ڕۆژی تار دابەش کراوە سەر مانگەکانی بەهارو هاوین، دەشبێت ڕۆژی شەشەم بەنسبەت ساڵ کەبیسەوە بێ) تا ساڵە ببێتە (365) بەڵام خۆم نازانم ئەو چارەسەرکردنە لەم زووانەدا دۆزراوەتەوە یان کۆنەو ساڵنامەی گراویش بەو شێوەیە پێنج ڕۆژەکە خراوەتە سەر ساڵ، لە ساڵی (بسیطە)دا.

سەرەتای وەرزەکان

سەرەتای وەرز (فصل)ە کانی ساڵ بەگوێرەی ڕوانگەی گراو وەك شارەزاکانی خەڵکی دێیەکە دەڵێن لە ڕۆژانی بیست و یەك یانی 21 کانونی یەکەم سەرەتای زستانەو 21 ئادار سەرەتای بەهارەو 21 حەزیران سەرەتای هاوین و 21 ئەیلول سەرەتای پاییزە، بەڵام سەرەتای پاییزە 23 ئەیلولە بەپێی لیستەی کەلوەکان لەکاتی ڕومانیەکان دا کە لە کتێبی (علم الفلك عند العرب ل 22 ـ 24 والموسوعة الفلكية المبسطة 146 ـ 149 وساڵنامەی کور پاشا داهاتوە ڕۆژی 22 حەزیران ئەوڵی هاوینە بەپێی سەرچاوەی دووەم وسێیەم و 21 حەزیران بەپێی لیستەی ڕۆمانیو 22 کانونی یەکەم سەرەتای زستانە بەپێی سەرچاوەی یەکەم و دووەم بەڵام هەموو یەکن لەسەر 21 ئادار. مەلا ئەحمەد لە ساڵنامەی کورپاشادا هەندێك بورجی کردوە بە 31و 32 ڕوژیش دیارە ئەم دەستکاری کردنەی بورجەکان بەزیادی کردنی ڕۆژێك وەیا دوو ڕۆژ لەسەر ڕۆژانی ئەسلی بورجەکان بۆ ئەوەیە تا لەگەڵ مانگەکانی ساڵی ڕۆمی یان بڵێین زایینی بگونجی وەتا ساڵ ببێتە (365) یانی پێنج ڕۆژی تار خراونەتە کۆتایی هەندێك لە بورجەکان تا باشتر لە ڕوانگەکە بگەهین (بگەین)، پێویستە بە وردی موراقەبەی قوچەکانی بکەین بۆ ماوەی ساڵێك وەیا زیاتر.

مانگەکان لە گراو

خەلکی گراو مانگەکانی سالنامەی رۆمی بەکاردێنن یانی: کانونی یەکەم وکانونی دووەم و شوبات... هتد وە هەروەها مانگەکانی عەرەبیش بەلام کەمتر، بە پێی حیسابی کۆچی (هجری)ین: محرم، صفر، ربیع الأول، ربیع الآخر... هتد لەبەر ئەوەی پەیوەندییان بە ئایینەوە هەیە، یانی بە هەندێك کاتی ئایینی وەك رۆژوو و رەمەزان و حەج و جێژنە ئایینیەکان و مانگەکانی کوردی لە نێو خەلکی

گراو باو نیە یانی مانگەکانی: سەرماوە زو رێ بەندان... هتد یانی لە حیسابی سالدا بەکاریان ناهێنن بەلکو حیسابی روانگەکە لەگەل مانگەکانی رۆمی پێکەوە دەکەن لەکاتێك دا مانگە کوردیەکان لەگەل حیسابی کەلوەکان رێکن، لەگەل رومی رێك نین و ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە کورد لە کۆن دا حیسابیان بە کەلوەکان کردووە کە دەبایە ئەم مانگە کوردییانە بەکار هاتبایە شان بەشانی کاتی حیسابی روانگەکە، دور نیە لە ئەسل دا مانگە کوردییەکان لەگەلیدا بەکار هێنرابن بەلام پاشان وازیان لێ هێنرابن بە زال بونی مانگەکانی رومی.

لەبەر ئەوەی مانگەکانی کوردی لە حیسابی کەلوەکان پەیدا بوون لە کون دا، وابە باش دەزانین لێرەدا لیستەیەك دروست بکەین بۆ بەرامبەر کردنی کەلوەکان و مانگەکانی کوردیو رومیو ئەم لیستەیەش بەگوێری (سالنامەی کورپاشا)یە بێ مەلا کاك احمدی سەردرەیی کە خۆی سەپاندووە کە باشترین ویا لە باشترین حیسابدارە کوردەکانی ئیمرۆمانەو سالنامەکەی کە لە ئەسل دا لە سییەکان دا داینـاوە لە بارەی حیسابی کوردەوارییەوە زۆر گرنگە بەگوێری ئەم سالنامەیە شەش مانگی بەهارو هاوین لە مانگە کوردییەکان دا (31) رۆژن و مانگەکانی پاییزو زستان (30) رۆژن، بەم شێوەیە سال دەبێتە (366) رۆژ لە سالی کەبیسەدا یانی دەبێ سالانیتر رۆژێك لە یەکیان کەم بێ تا سال ببێ بە (365) رۆژ.

دیارە رۆژەکانی تار بەم شێوەیە خراوتە نێو سال. بەلام نازانم ئەمە لە کۆن دا وا کراوە، یان نوێیە. ئەوەی شایانی باسە هەر مانگێکی کوردی بە چەند ناوێك دێن بە گوێری ئەم ناوچەو ئەو ناوچەی کوردستان، بۆ نمونە مانگی یەکەمینی سال ئەم ناوانەی هەیە:

خاکە لێوە، ئاخە لێوە، نەورۆز، دارپشکێو، هەرمێ پشکێو زۆربەی مانگەکانی کوردیش مانای کشتوو کالیو ئابوریتری ویا کەژناسی دبەخشن، وەك بەرێز کاك نافع کاکە (9) ومەلا احمد باسیان کردووە.

ئەمەش لیستەکەیە:

مانگەکانی کوردی روژ مانگ	مانگەکانی رومی	بورج (کەلوو)
1 خاکەلێوە	= 21 آذار	= 1 حمل
31 خاکەلێوە	= 20 نیسان	= 1 ثور
1 گولان	= 21 نیسان	= 2 ثور
31 گولان	= 21 ایار	= 1 جوزاء
1 بەختەباران	= 22 ایار	= 2 جوزاء
31 بەختەباران	= 21 حزیران	= 32 جوزاء
1 ـ پوش کال	= 22 حزیران	= 1 سرطان
31 پوش کال	= 22 تموز	= 31 سرطان
1 پوش بەر	= 23 تموز	= 1 أسد
31 پوش پەر	= 22 آب	= 31 أسد
1 رەز بەر	= 23 آب	= 1 سنبلە
31 =	= 22 ایلول	= 31 سنبلە
1 گەلارێزان	= 23 ایلول	= 1 میزان

30 =	= 22 تشرینی یەکەم	= 30 میزان
1 خەزەڵوەر	= 23 = =	= 1 عقرب
30 = =	= 21 تەشرینی دووەم	= 30 عقرب
1 بەرووبەز	= 21 تشرینی دووەم	= 1 قوس
= 23	= 14 کانونی یەکەم	= 23 قوس
29 بەرووبەر	= 20 کانونی یەکەم	= 29 قوس
30 بەرووبەز	= 21 کانونی یەکەم	= 1 جدي
1 سەرماوەز	= 21 کانونی یەکەم	= 2 جدی
1 سەر ماوەز	= 22 کانونی یەکەم	= 2 جدی
29 سەر ماوەز	= 19 کانونی دووەم	= 29 جدی
30 سەر ماوەز	= 20 کانونی دووەم	= 1 دلو
1 رێ بەندان	= 21 کانونی دووەم	= 2 دلو
30 ری بەندان	= 19 شوبات	= 1 حوت
1 رەشەمە	= 20 شوبات	= 2 حوت
30 رەشەمە	= 20 ئادار	= 1 حمل

بەم لبستەیە دەزانین کە مانگەکانی کوردی بە پێ حیسابی بورجەکانی فەلەکی‌یە وئەم کەم و زیادەی بە رۆژێک لە بەینی هەندێک مانگ و بورج دیارە گورینی وەختی‌یە یانی ئەسلی نیە ودوریش نیە ئەگەر هەلەیەکی چاپیش هەبی بۆ نمونە بیست و یەکی ئادار یەکی بورجی (حمل)ە نەك دووی (حمل)ە ئەگەرچی زانایانی ئیستای فەلەك دەلێن وەرزەکانی سال بەرەو دوا دەکشێن وئیستا نوقتە اعتدالی بهار کە سەرەتای بهار لەوە دەست پی دەکا ـ لە بورجی (حوت)دایە یانی لە بورجی (حمل) کشایەوە بۆ (حوت) (2200) سالی‌تر دکشێتە بورجی حوت لە کوتایی‌دا داوای لێبوردن دەکەین ئەگەر جیاوازی‌و هەلە دۆزرایەوە لە رۆژەکانی سەرەتای بورجەکان و قوچەکان دا چونکە تائێستا ئەم مەوزوعە بەتەواوی بۆم چارەسەر نەکراوەو جیاوازیش هەیە لە بەینی سەرچاوەکان دا.

هەروەها مەوزوعی حەوتەکانی هاوین و زستانیشمان نەخستوتە نێو ئەم باسە چونکە قوچەکانی حەوتەکانمان، تەواو نەکردووە لە رەوانگەدا چونکە روخاون و نەماون و لەپێش دا هەبوون هەر حەوتەیەك لەمانی خارەوە قوچی تایبەتی خوی هەبووە:

بێندە، بیندرخێ، مێرەم، ئوغەن، پیت و پاروس، خدر والیاس.

ئەوەی شایانی باسە دوا راپۆرتمان دەربارەی روانگەکەمان داوەتە مرکز بحوث الفضاء والفلك ویونسکو لقی عیراق والمؤسسه العامة للآثار والمدیریة العامة لآثار ومتاحف المنطقة الشمالیة ووزارة الأوقاف والاتحاد الفلكي العالمي.

سوپاسم هەیە بۆ بەرێزان کاك صدیق صالح و مامۆستا حسین رشید صالح کە ئەم باسەیان بۆ من پاکنوس کردووەو پاشان لەبەر زورفی گۆڤارەکە دەوری بیست لاپەرەیەکمان لەم باسە کورت کردووە.

پەراوێزەکان:

1 ـ دەربارەی شاخی خانی تەماشای ئەم سەرچاوەیە بکە: (المرشد الی مواطن الآثار والحضارة ـ بغداد ـ اربیل ل 7)ی طه باقر وفؤاد سفر، ئەم شاخە دەکەوێتە باشووری گراوو بەینیان دۆلی باستورانە.

2 ـ ئەگەر لە کوردستان بگەرێن باس و حکایەتێکی زۆر دەبیسین دەربارەی حیسابدارە کوردەکان یانی ئەو کەسانەی کە لە حیسابی سال و لە کەشناسی (الأنواء الجویة) شارەزایێکی زۆریان هەبووەو کوردەکان زۆر سودیان لێ وەرگرتوون، وەك محمد علی هەمەوەندی کە کاتی عەشیرەتی هەمەوند لە سەدەی نوزدەهەم دا لە (طرابلس)ی رۆژئاوا لە باکوری ئەفریقیا. بە دزی دەولەتی عوسمانی‌یەوە رایان کردو بە شەو بە رێگادا دەهاتن ئەگەر لە رێ خەلەت بیانە محمد علی (اتجاهی) رێگای بە ئەستێرەکان راست دەکردەوە محمد علی هەمەوەندی

حیسابدارێکی زۆر زانا بووە دەوڵەتی عوسمانی ئەم عەشیرەتە کوردەی دور خستبووەوە بۆ (لیبیا)، موسیو برایی (براهیمەك) حیسابداری کۆنن لە ناوچەی (گەورکان) لە هەریما (سەدەشت. و حکایەتی لەسەر هەیە دێی «موسی و «براهیم خەسار» بەناوی ئەوانەوەن دیارە لە مێژوێکی دوردا بووەو هەروەها کچی براهیمەك یش حیسابدار بووە.

هەروەها بەکر بەگی هیرانی کە دەوری (50) ساڵە کۆچی کردووە بە قوچەبەرد حیسابێکی لە هیران دروست کردبوو، وە حیسابدارێکی زۆر باش بووە.

حەمەدی مەلا محمودیش حیسابداری خەڵکی دێی (لگە بن)ی لاجان بووە، حیسابدارێکی بەرزو بەناوبانگی بەجێ هێلاوە لە ناوچەی (لاجان)دا لە کوردستانی ئێران وەك بەرێز ملا عبداللە مصطفی لاجانی هندێك لە باس و حکایەتی بۆمن باس کردووە. هەروەها (حەمەدی فاتما) خەڵکی دێ (مەمەندئاوا) لە دەشتی بتوێن حیسابدارێکی بەرز بووەو هندێك قوچی بۆ زانینی هندێك لە حیسابی ساڵ لە مامەند ئاوا دروست کردبوو.

رەحیم دەرویش ی کەلوڕی (کەلهوری) حیسابدارێکی کوردستانی ئێران بووەو لە وێوە هاتووتە ناوچەی هەڵەبجەو حەمەی سلیمان ی وەلەدبەگی لە ساڵانی بیستەکان دا وەیا لە پێش بیستەکان لە (رەحیم)ەوە فێری حیسابداری بووە ناوی ئەم دووحیسابدارە لە ووتاری «بورجەکانی ساڵ»دا کە باسێك بووە لە باسەکانی نامیلکەی «سرنجێك لە دەروازەی فولکلوری کوردی» کە نقابەی مامۆستایانی لە هەولێر ساڵی 1960دا دەری‌کردووە یا ساڵی دوایی ئەوە بە ڕاستی ئەم گوتارە زۆر گرنگە وەك شتێکی سەرەتایی، چونکە دوور نیە وەك ووتارێك یەکەم هنگاوێك بێ لە مەیدانی ئەستێرەناسی و کەشناسی لەنێو کوردەواری‌دا، خاوەنی ئەم ووتارە، کە ناوی خۆی نەنوسیوەو دەڵێ سودم لە (حەمەی سلێمانی)و (مەلا قادری مەڵکەندی) وەرگرتووە ناوی (حیسابی گلەزەرد)ەو (حیسابی بای)شی هێناوە، ئەگەرچی بە تەقویمی شێخ حسنی ی گڵەزەردەو بە تەقویم وەیا ڕوانگەی مەلا نەبی لە باری ـ نەزانیوە ودوای کە روونوسی ئەم باسەم لە کۆتایی‌دا بوو برای بەرێزو دڵسوزی کەلەپوری کوردی کاك ئەکرەمی صالحی رەشە ئەم ووتارە بەئیستینساخی بۆ منی هێنا بۆ ئەوەی سودی لێ وەرگرم.

حیسابدارەکانی عەشیرەتی گەڵباخی لە ناوچەی سنە زۆر بەناوبانگە بوون لەو ساڵەی ئەم عەشیرەتە کوردە نیازی بوو ڕاپەڕی بەرامبەر زوڵم و زورداری رەزاشای ئێران حیسابدارەکان بەسەرۆکەکانی وەك ئەمینی نەغەو اجلال وقیبلەی عالەم گوتیان ئیمساڵ شەر نەکەن چونکە ئەم زستانە زۆر سارد دەبێ ئەوانیش باوەڕیان بە قسەکە کردو نیازی شەریان نەبو لەو زستانەدا بەڵام هێزی رەزاشا مەجالی نەدانێ و ناچاری شەڕی کردن و ئەوە بوو بە هۆی ئەوە کە لە سەرما گەلباخیەکان دووچاری کارەسات ببن و ئەوانەی بەشداری ڕاپەرینەکەشیان بون لە ساڵی (1937؟)دا وەك عەشیرەتی مەنمی و گەلاڵی و تیلەکۆ ـ تائیمرو بووەتە پەند زۆرکەسیان لە سەرماو لە نێو بەفردا مردن بەتایبەتی لە کیوی (تەورێزخاتون) تا سید باقری سەرکان کە چو بووە هندێکیان بهێنن بۆ کوردستانی عیراق لە هندێك دیهات بیان حەوێننەوە لەسەر داوای شێخ محمود کە گەلباخیەکان پەیوەندییان پێیەوە کردبوو سید باقرو شیخ محمودی برای لەگەڵ برێك لە گەلباخیەکان لە رێدا (میشیاو) لەسەر سنوری پێنجوین لە سەرما مردن وەك ئەم زانیانەمان لە بیرەوریەکانی بەرێز مامۆستا عبدالقادری دەباغی سەقزی و مام توفیق محمودی سەرکان وەرگرتووە کە تومارمان کردووە.

(حسن گابەك)ی مەنگوڕی ی خەلکی ناوچەی قەلادزە کە لە رۆژی سێ شەمەی (1971/2/9)دا کوچی دوایی کردووە دەتوانین بڵێین بەناوبانگترین حیسابداری ناوچەی سلیمانی بووە، لێرەدا ماوەمان نیە ئەو زانیاریەی دەربارەی ئەومان کو کردووە لە خەڵك و لە هندێك لە خزمەکانی نیزیکیش ـ بنووسین.

(7) هندێك لەو کەسانەی کە سودمان لێ‌وەرگرتوون لە بارەی ئەستێرەناسی لە کوردەواری‌دا ئەم بەرێزانەن: مام مینە (محمد امین رسول) وزرار باپیرو عبداللە زەر (عبداللە قادر) لە خەڵکی دێ (سلە)و ماموستا ملا عیسی فقی عزت مەلای دێ یەندزو کاك حاجی محمود کاك رەسول خەڵکی یەندز لەناو دەشتی

نێزیکی شاخی قەندیل.

ئومێــدوارم بەدرێـژی باسی حیسـابی کوردەواری بکـەین لە داهـاتـودا چی بەشێـوەی ووتـارو چی لەو کتێبـەدا کە دەربـارەی ساڵنـامـەو ڕوانگـە کوردییـەکان دادەنین وە ئەم باسەی ڕوانگەی گراوو باسی تەقـویمی شێـخ حسـن گڵەزەردە لە مەوزوعـەکانی ئەو کتیبەن.

(3) دەربارەی مەوزوعی کەلوەکان تەماشای ئەم سەرچاوانە بکە: میخـائیـل عبـدالأحد/ الموسوعة الفلكية المبسطة چاپی بەغدا 1977، جلال امین/ مبادیء علم الهیئة، امین فهد/ المعجم الفلکیو شرح چغمینی، محمد رجب السـامرائی/ علم الفلك عند العرب.

(4) دەربارەی سدید الدین محمود کوری عمر لە ساڵی 1237 ئـ = 1168زا کوچی دوایی کردوە گوتـارێکمـــان پلاو کردوە لە ڕۆژنامەی العراق ژمارەی ڕۆژی 1982/10/21.

(5) باســی ژیـــانـی «عبــدالله بن یوسـف بن ابــو بکــر الاسطرلابی» نوسراوە لەلایی ابن حجر العسقلانییەوە لە (الدرر الکـامنـة بەرگی 2ل 308 و لەلای (ابن کثیـر)ەوە ل (البـدایـة والنهایة)ب 4 ل 168.

(6) میخـائیـل عبـدالاحـد/ المـوسوعة الفلکیة المبسطة ل 655 ـ 656 جلال امین زریق/ مبادیء علم الهیئة ل 23، 242.

(7) خەلخالی/ شرح الدائرة الهندیة في معرفة سمت القبلة/ ل 40 ـ 52 لێکولینی درید عبدالقادر 1981.

(8) تەمـــاشـای ئەم کتێبـە بکـە: ج. ا. اسلمنت، بهـاء اللهو دەوری نوێ ل 218 وەرگێرانی محمود جودت چاپی 1933.

(9) بەرێز کاك نافع کاکە ووتارێکی بەنرخی دەربارەی مێژووی ساڵــنـــامــەی کوردی بلاوکـردوە لە کاروان ژمــارە 17و لە ژمارەیەکی تـریدا زۆر زانیاری لە ووتارەکەدا هەیە ڕێکە لەگەڵ ساڵنامەی کور پاشا، بەڵام نازانم بۆچی ئیشارەتی نەکردوە بۆ ئەم ساڵنــامـــەیـە کە چەنـد جارێکی تـر چاپ کراوە کە تا ئەو کاتـە گرنگترین سەرچاوەی کوردییە لەم مەیدانەدا.

(10) میخـــائیــل عبـدالأحـد بەدرێـژی باسی کشانـەوەی وەرزەکـانی کردوە لە کتێبـە بەنـرخەکەیدا الموسوعة الفلکیة ل 170 ـ 171.

سەرچاوەکان

1 ـ ابو الحسن عبدالرحمن بن عمر الرازی/ صورة الکواکب الثمانیة والأربعین طبع حیدر آباد 1954.

2 ـ ایلیا برشینایا/ کتاب الأزمنة بە عەرەبیو سوریانی دانەی دەسنووسی نامەخانە موزەخانەی بریتانی (7197).

3 ـ ابن رەزازی جزیـری/ الجـامـع بین العلم والعمـل في صنـاعـة الحیـل دانـەی وێنـەکـراوی معهـد مخطوطات جامعة الدول العربیة لە قاهرە کە لە سەردانە دەسنوسەی (أیا صوفیا) لە استنبول وێنە کراوە.

4 ـ شرح چغمینی چاپی (1911؟).

5 ـ حسین الخلخالی/ شرح الدائرة الهندیة في معرفة سمت القبلة توژینەوەی درید عبدالقادر 1980.

6 ـ ابن حجر العسقلانی/ الدرر الکامنة.

7 ـ ابن کثیر/ البدایة والنهایة.

8 ـ ڕۆژنامەی ڕەنجوری (عمر کوری خالد بەگ) دەسنووس.

9 ـ میخائیل عبدالاحد/ الموسوعة الفلکیة المبسطة 1977.

9 ـ امین فهد/ المعجم الفلکي.

10 ـ جلال امین زریق/ مبادیء علم الهیئة.

11 ـ محمد رجب السامرائی/ علم الفلك عند العرب 1984.

12 ـ سەرنـجیـــك لە دەروازە فولـکـلوری کوردی/ نقـابـة ماموستایانی کورد دەریان کردوە دەوری ساڵی 1960.

13 ـ کاروان ژمــارە 17: «مێـژووی ساڵنـامـەی کوردی» هی نافع کاکە.

14 ـ اطلس المواقع الأثریة في العراق 1979.

15 ـ طه باقـر وفؤاد سفـر/ المـرشـد الی مواطن الآثـار والحضارة: الرحلة الخامسة.

16 ـ ساڵنامەی کۆرپاشا ـ ساڵی 1974.